Kinderopvang op de boerderij

Een onderzoek naar de mogelijkheden met de verschillende diersoorten op de agrarische kinderopvang.

SILVIE THEUNISSEN

AUGUSTUS 2016

van hall larenstein university of applied sciences

de Mukkenstal kinderopvang op de boerderij

VAK Verenigde Agrarische Kinderopvang

Kinderopvang op de boerderij

Een onderzoek naar de mogelijkheden met de verschillende diersoorten op de agrarische kinderopvang.

Een onderzoeksrapport in het kader van het afstudeeronderzoek
Silvie Theunissen – 940527001
Hogeschool Van Hall Larenstein te Leeuwarden
Afdeling Diermanagement - Major Dieren in de Zorg

Opdrachtgever:
Monique Litjens - Eigenaresse en dagelijkse leiding van agrarische kinderopvang 'De Mukkenstal'
Onderdeel van de VAK – Verenigde Agrarische Kinderopvang

Begeleidsters:
Ilse Hendriksen – Docent Hogeschool Van Hall Larenstein
Hanneke Procee – Docent Hogeschool Van Hall Larenstein

Onafhankelijke beoordelaar:
Bernard Dijkstra – Docent Hogeschool Van Hall Larenstein

Leeuwarden, augustus 2016
Afbeelding op kaft: Agrarische kinderopvang 'De Mukkenstal' (De Mukkenstal, 2016)

In dit afstudeerrapport is gestreefd naar juistheid en volledigheid van de aangeboden informatie. De schrijfster noch de opleiding of de organisatie als geheel zijn in geen geval aansprakelijk voor enige directe of indirecte schade welke ontstaat door gebruikmaking van dit rapport.

van hall larenstein university of applied sciences

de Mukkenstal kinderopvang op de boerderij

VAK Verenigde Agrarische Kinderopvang

Voorwoord

Zittend op de klimberg kijken ze samen naar de zonsondergang. Het is aan het eind van een mooie herfstdag en ze worden alle twee pas later opgehaald van de BSO. Het is stil, de wind waait zacht en laat de herfstige bladeren ritselen, een late vogel vliegt langs en de lucht kleurt steeds dieper oranje/rood. "Wauw, dat zou ik wel eens willen schilderen, zo mooi" verzucht Eva, "ik maak hier een foto van in mijn hoofd"!

(Verenigde agrarische kinderopvang, 2016)

Dit onderzoeksrapport is opgesteld naar aanleiding van het onderzoek dat heeft plaatsgevonden als afstudeeronderzoek van de studie van de onderzoeker. Het afstudeeronderzoek is een onderdeel van de opleiding Diermanagement aan Hogeschool Van Hall Larenstein. Dit afstudeeronderzoek is uitgevoerd in opdracht van de major Dieren in de Zorg.

Via deze weg wil ik graag Monique Litjens bedanken voor haar adviezen als opdrachtgever voor dit afstudeeronderzoek. Daarnaast wil ik ook de VAK bedanken voor de medewerking die zij geboden hebben tijdens het uitvoeren van dit onderzoek. Verder wil ik de bedrijven die aangesloten zijn bij de VAK, die hebben deelgenomen aan dit onderzoek, hartelijk danken voor de openheid en gastvrijheid die zij geboden hebben.

Tevens wil ik Leon Pouwels *(Toezichthoudend dierenarts NVWA)* bedanken dat hij zijn kennis en ervaringen met dieren heeft willen delen om mij verder te helpen met dit onderzoek.

Nog een speciaal dankwoord wil ik richten aan mijn begeleidsters Ilse Hendriksen en Hanneke Procee voor de ondersteuning en goede adviezen die zij mij gegeven hebben. Ook wil ik mijn onafhankelijke beoordelaar Bernard Dijkstra via deze weg nogmaals hartelijk danken.

Ik hoop dat u door het lezen van dit onderzoeksrapport geïnspireerd raakt om de rol van het dier in uw agrarische kinderopvang aan te passen aan de uitkomsten van dit onderzoek.

Silvie Theunissen
Leeuwarden, augustus 2016

Samenvatting

Er zijn 12.758 kinderopvang locaties in Nederland. Hiervan bevinden zich 219 op een boerderij. Dit wordt ook wel de agrarische kinderopvang genoemd. Binnen deze agrarische kinderopvang bestaat een vereniging, de Verenigde Agrarische Kinderopvang (de VAK). Bij de VAK zijn 45 professionele bedrijven in de agrarische kinderopvang aangesloten. Een van de bedrijven die aangesloten is bij de VAK is agrarische kinderopvang 'De Mukkenstal'. Het onderzoek dat beschreven staat in dit onderzoeksrapport is uitgevoerd voor agrarische kinderopvang 'De Mukkenstal'.

Op agrarische kinderopvang 'De Mukkenstal' worden op dit moment weinig activiteiten uitgevoerd met de dieren die daar aanwezig zijn. De reden hiervoor is dat er weinig bekend is over de mogelijkheden die er zijn. Daarnaast hebben de werknemers weinig kennis van dieren waardoor het lastig is om nieuwe mogelijkheid te bedenken. Daarom is dit onderzoek uitgevoerd.

Tijdens het uitvoeren van dit onderzoek is er geprobeerd om antwoord te krijgen op deze vraag: 'Welke activiteiten kunnen worden uitgevoerd met de diersoorten die aanwezig zijn op de agrarische kinderopvang waarbij de dieren zo min mogelijk stress ervaren?'

Om antwoord te kunnen geven op deze vraag zijn er interviews afgenomen en hebben er observaties plaatsgevonden. Daarnaast is er een literatuuronderzoek gedaan waaraan een expertinterview is verbonden. Voor het afnemen van de interviews is er een steekproef genomen uit de populatie. Er is een selectieve steekproef genomen van acht bedrijven. Deze bedrijven zijn uitgekozen op basis van de ligging, het aantal dieren, de aanwezige diersoorten en het aantal kinderen dat naar deze kinderopvang toe gaat. Op deze acht bedrijven zijn interviews afgenomen en op de meeste bedrijven hebben ook observaties plaatsgevonden. Tijdens de interviews en observaties is er gekeken naar de activiteiten die op het bedrijf worden uitgevoerd en in hoeverre de werknemers de stress bij de dieren herkennen. Door middel van het literatuuronderzoek is er gekeken naar de stresssignalen die de diersoorten die bij agrarische kinderopvang 'De Mukkenstal' aanwezig zijn vertonen.

De activiteiten die momenteel op de agrarische kinderopvang worden uitgevoerd met de dieren zijn: naar de dieren kijken, de dieren aaien, bij de dieren gaan zitten, spelen tussen de dieren, de dieren voeren, eieren rapen, hok uitmesten, verhalen vertellen over de dieren en eten tussen de dieren. Deze activiteiten worden echter niet met alle diersoorten die aanwezig zijn op de agrarische kinderopvang uitgevoerd. Dit is namelijk afhankelijk van de grootte en de betrouwbaarheid van het dier.

Tijdens het uitvoeren van deze activiteiten dient er goed opgelet te worden dat de dieren altijd rustig en van voren benaderd worden. Daarnaast moet er opgepast worden met harde geluiden in de buurt van de dieren. Dit kan namelijk angst teweeg brengen en angst is meestal de veroorzaker van stress.

Op dit moment herkennen de werknemers de stresssignalen van de dieren niet of nauwelijks. De werknemers van de agrarische kinderopvang zijn ook niet agrarisch geschoold. De kennis over de dieren die zij nodig hebben voor het werken op de agrarische kinderopvang leren zij gaandeweg.

Het is aan te bevelen dat de werknemers meer informatie krijgen over het werken met dieren en het herkennen van stresssignalen. Daarnaast zouden alle bedrijven in de agrarische kinderopvang meer activiteiten met dieren kunnen uitvoeren, bijvoorbeeld door de mogelijkheden in de bijgevoegde folder te gebruiken.

Summary

There are 12.758 childcare locations in The Netherlands. 219 Of those are locates on a farm. Those childcare locations are called agricultural childcares. In the agricultural childcare sector is an association that is called the VAK (Unified Agricultural Childcare). 45 Professional agricultural childcares have joined the VAK. One of those companies is agricultural childcare 'De Mukkenstal'. The research that is done for this research rapport, is dedicated to 'De Mukkenstal'.

In this moment there are only performed a few activities with the animal that are kept at 'De Mukkenstal'. The reason that there are performed only a few activities is that there is less known about the options. Besides that, the employees at the agricultural childcare have only a little knowledge about animals, what makes it really difficult to come up with new activities. That is the reason this research is done.

During the performance of this research it is tried to find an answer to this research question: 'Which activities can be performed with the animals that are kept at the agricultural childcare in which the animals have as little stress as possible?'

To answer this question interviews took place and observations have been made. Besides that a literature search have been done and an expert-interview took place. There has been taken a sample of the population for the locations where the interviews took place. There has been taken a selective sample of eight companies. These companies have been chosen on their location, the number of animals they have, which animals they have and the number of children going to this agricultural childcare. At these eight companies the interviews took place and at most of the companies there have also been observations. During the interviews and observations there has been investigated which activities take place at this company and if the employees recognize the stress in the animals. Through the literature search there is researched which stress signals the animals show. This literature search has only been done for the animals that are kept at agricultural childcare 'De Mukkenstal'.

The activities that are currently preformed with the animals at the agricultural childcare are: watching the animals, petting the animals, sitting beside the animals, playing around the animals, feeding the animals, collecting eggs, mucking the cages, telling stories about the animals and eating around the animals. Not all of those activities are preformed with all the animals. This depends on the size and the reliability of the animals.

During the performance of the activities you need to pay attention to the fact that the animals must always be approached slowly from the front. Besides that you need to pay attention that there are no loud noises around the animals. This can cause fear and fear mostly causes stress.

In this moment the employees do not really recognize the stress signals from the animals. The employees of the agricultural childcare are not educated agricultural. The knowledge about animals they need for working at the agricultural childcare they will learn during the time they work there.

It is recommended that the employees at the agricultural childcare get more information about the recognition of stress signals in animals. Besides that all companies in the agricultural childcare could perform more activities with animals, like the activities that are show in the attached flyer.

Inhoudsopgave

Inleiding **7**

1 Theoretisch kader **10**

1.1 Landbouwbedrijven 10

1.2 Landbouwbedrijven met verbredingsactiviteiten 11

1.3 Multifunctionele landbouw 12

1.4 Agrarische Kinderopvang 14

1.5 Verenigde Agrarische Kinderopvang 15

1.6 'De Mukkenstal' 16

1.7 Voordelen agrarische kinderopvang 17

1.8 Dierenwelzijn 19

1.9 Zoönosen 20

2 Onderzoeksopzet **22**

2.1 Materiaal en methode 23

2.2 Onderzoekspopulatie 24

2.3 Dataverzameling 25

2.4 Data-analyse 27

3 Resultaten activiteiten **28**

3.1 Aanwezige diersoorten 29

3.2 Hygiëne 31

3.3 Huidige activiteiten 32

3.4 Mogelijke activiteiten 39

4 Resultaten stresssignalen **40**

4.1 Resultaten omtrent de stresssignalen 40

4.1.1 Stresssignalen geiten 41

4.1.2 Stresssignalen koeien 43

4.1.3 Stresssignalen kippen 46

4.1.4 Stresssignalen konijnen 48

4.2 Tips voor het hanteren van dieren 49

5 Resultaten stressherkenning 51
5.1 Resultaten omtrent de voorkennis van de werknemers 51
5.2 Resultaten omtrent het herkennen van stress 52

6 Discussie 53
6.1 Discussiepunten interviews 53
6.2 Discussiepunten observaties 53
6.3 Discussiepunten literatuuronderzoek 53
6.4 Discussiepunten folder 53
6.5 Discussiepunten betrouwbaarheid en geldigheid 53
6.6 Discussiepunten conceptueel model 54

7 Conclusie 55
7.1 Conclusie op de deelvragen 55
7.2 Conclusie op de hoofdvraag 57

8 Aanbevelingen 60
8.1 Aanbevelingen voor de bedrijven 60
8.2 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek 60

Bibliografie 62

Bijlage I I
Begrippenlijst I
Bijlage II II
Topiclijst interviews II
Bijlage III III
Checklist observaties III
Bijlage IV IV
Folder IV

Inleiding

Agrarische kinderopvang ‘De Mukkenstal’ wil haar werknemers bewust maken van het welzijn van de dieren die zich bevinden op de agrarische kinderopvang. Daarnaast zouden zij graag meer activiteiten willen uitvoeren met de dieren die aanwezig zijn. Dit is de aanleiding geweest om dit onderzoek uit te gaan voeren.
Dit onderzoek is toegewezen aan ‘De Mukkenstal’ door de VAK, de Verenigde Agrarische Kinderopvang. De VAK is een organisatie die agrariërs ondersteund bij het opzetten en exploiteren van een kinderopvang op een agrarisch bedrijf (Verenigde Agrarische Kinderopvang, 2016). De VAK staat voor Verbondenheid, Authenticiteit en Kracht (Verenigde Agrarische Kinderopvang, 2016). ‘De Mukkenstal’ is een van de 45 bedrijven in de agrarische kinderopvang die zijn aangesloten bij de VAK.

Op de agrarische kinderopvang hebben kinderen contact met dieren en de natuur en leren zij hier op de juiste wijze mee om te gaan. Uit eerdere onderzoeken (Melson) is al naar voren gekomen dat dieren verschillende positieve effecten op kinderen kunnen hebben.
Deze positieve effecten zijn zichtbaar wanneer er dieren aanwezig zijn, of wanneer er fysiek contact plaatsvindt, bijvoorbeeld door middel van aaien. Er kan op veel meer verschillende manieren contact gemaakt worden met dieren. Het is echter niet duidelijk welke activiteiten met de verschillende diersoorten het meest geschikt zijn om de positieve effecten van de dieren te kunnen ervaren. (Melson, 2001)

Tijdens een gesprek met de eigenaresse van de agrarische kinderopvang ‘De Mukkenstal’, Monique Litjens, kwam naar voren dat het moeilijk is om het dierenwelzijn te blijven handhaven, terwijl de kinderen activiteiten met de dieren uitvoeren.
De werknemers die op de agrarische kinderopvang werkzaam zijn hebben veelal een pedagogische achtergrond. Dit is ook het geval bij andere bedrijven in de agrarische kinderopvang, zoals blijkt vanuit de VAK (2016). Zij hebben wel de nodige kennis van dieren, maar zullen niet altijd alle stresssignalen bij de dieren herkennen. (Litjens, 2016)
Op dit moment helpen de kinderen bij agrarische kinderopvang ‘De Mukkenstal’ mee in de dagelijkse verzorging van de dieren. De kinderen helpen mee met het verschonen van de hokken en het voeren van de dieren. Het liefst zou Monique Litjens nog meer activiteiten met de dieren aanbieden, echter is er op dit moment nog weinig bekend over de mogelijkheden voor verschillende activiteiten met verschillende diersoorten. (Litjens, 2016)

Om de verschillende mogelijkheden met de verschillende diersoorten te kunnen beschrijven is er besloten om hier onderzoek naar te doen. Door middel van het uitvoeren van het onderzoek zullen er meerdere doelen bereikt worden. Ten eerste zal er meer inzicht komen in de activiteiten die momenteel met de verschillende diersoorten worden uitgevoerd op de agrarische kinderopvang. Ook zal er gekeken worden op welke manier deze worden activiteiten worden uitgevoerd. Uiteindelijk zal aan de hand van de uitkomst van dit onderzoek ook meer duidelijkheid komen bij de werknemers van de agrarische kinderopvang hoe zij activiteiten kunnen uitvoeren met de dieren en hoe ze de stress van de dieren hierbij eerder kunnen herkennen.

Het herkennen van de stress heeft zowel voor het dier als voor de mens voordelen. Het dier zal minder stress ervaren waardoor het welzijn van het dier wordt verbeterd. (Ophorst, et al., 2014) De mens zal het voordeel ondervinden dat de dieren minder snel agressief gedrag zullen vertonen.

Doordat de uitkomst van dit onderzoek de werknemers van de agrarische kinderopvang een beeld geeft hoe zij de activiteiten kunnen uitvoeren, kunnen zij ook de kennis die zij hebben delen met andere bedrijven in deze sector. Op deze manier zullen de verschillende bedrijven in de agrarische kinderopvang meer met elkaar verbonden worden. In dit onderzoek zal dus het gat in de kennis in ervaring met dieren van de werknemers van de agrarische kinderopvang kleiner gemaakt worden.

Om het probleem, de onwetendheid van de werknemers op het gebied van dierenwelzijn en activiteiten met dieren, op te kunnen lossen zal er een onderzoek moeten worden uitgevoerd. Dit onderzoek zal uitgevoerd worden door middel van de beantwoording van de hoofdvraag met de daaruit voortkomende deelvragen.
Op agrarische kinderopvang 'De Mukkenstal' worden op dit moment vooral activiteiten uitgevoerd met betrekking tot de verzorging van de dieren. Graag zouden zij echter nog meer activiteiten met dieren willen uitvoeren. De hoofdvraag van dit onderzoek luidt:

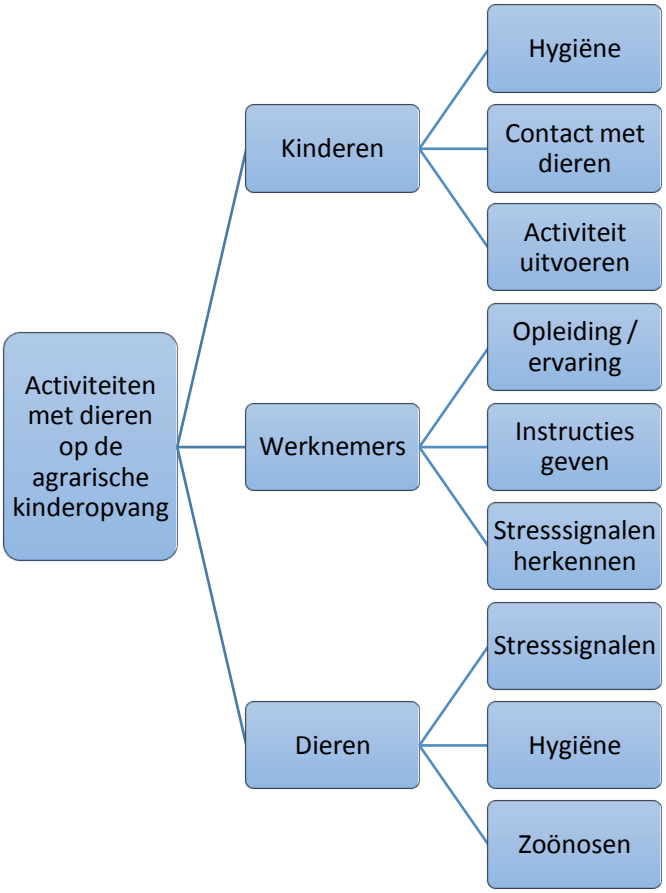
- Welke activiteiten kunnen worden uitgevoerd met de diersoorten die aanwezig zijn op de agrarische kinderopvang waarbij de dieren zo min mogelijk stress ervaren?

Om de boven gestelde hoofdvraag te kunnen beantwoorden zullen eerst de deelvragen beantwoord moeten worden. Deze deelvragen zijn zowel gericht op het dierenwelzijn als op de ervaringen van de werknemers op de agrarische kinderopvang. De deelvragen van dit onderzoek luiden:

1. Welke activiteiten worden uitgevoerd met de verschillende diersoorten die aanwezig zijn op de agrarische kinderopvang?
2. Wat zijn de stresssignalen van de verschillende diersoorten die gehouden worden op agrarische kinderopvang 'De Mukkenstal'?
3. Hoe herkennen de werknemers van de agrarische kinderopvang de stresssignalen bij de verschillende diersoorten die aanwezig zijn?

In dit onderzoek komen enkele kernbegrippen voor die meerdere keren gebruikt worden. Een overzicht van deze kernbegrippen met daarbij een beschrijving van deze begrippen is te zien in Bijlage I.

In dit onderzoek is gewerkt vanuit het conceptueel model. Het conceptueel model is voorafgaand aan het onderzoek opgesteld. In dit model staan de aspecten aangegeven die zullen worden onderzocht en beschreven. Het conceptueel model van dit onderzoek is te zien in Figuur 1.
Het conceptueel model is gebaseerd op het probleem van de het onderzoek en de literatuur daarover.

Figuur 1 Conceptueel model

In bovenstaand figuur is te zien dat het hoofdonderwerp van dit onderzoek de activiteiten met dieren op de agrarische kinderopvang zijn. Dit onderwerp is onderverdeeld in drie onderdelen, namelijk de kinderen, de werknemers en de dieren.
Op het gebied van de kinderen zal er vooral gekeken worden naar de hygiëne van de kinderen, het contact met dieren dat ze hebben en de manier waarop zij de activiteiten uitvoeren.
Op het gebied van de werknemers zal er gekeken worden naar de opleiding die ze gevolgd hebben of de ervaring die zij hebben met dieren. Daarnaast zal er gekeken worden naar welke instructie zij geven omtrent de activiteiten en of zij de stresssignalen bij de dieren herkennen.
Op het gebied van de dieren zal er gekeken worden naar de stresssignalen van de dieren en er zal gekeken worden naar de hygiëne in de dierverblijven en de kans dat kinderen zoönosen oplopen op het bedrijf.

In dit rapport staan de resultaten die verkregen zijn door middel van het uitvoeren van dit onderzoek beschreven. Voordat deze resultaten zullen worden weergegeven zal er eerst dieper in worden gegaan op de theoretische achtergrond van dit onderzoek. Dit theoretisch kader staat weergegeven in het eerste hoofdstuk. Vervolgens wordt de opzet van dit onderzoek verder uitgewerkt. De onderzoeksopzet staat weergegeven in het tweede hoofdstuk. Nadat in het derde, vierde en vijfde hoofdstuk de resultaten besproken worden, zal er in het zesde hoofdstuk een discussie worden beschreven. In het zevende hoofdstuk zal er een conclusie worden getrokken uit deze resultaten. Uit deze conclusie zullen aanbevelingen voortkomen die in het achtste hoofdstuk beschreven worden.

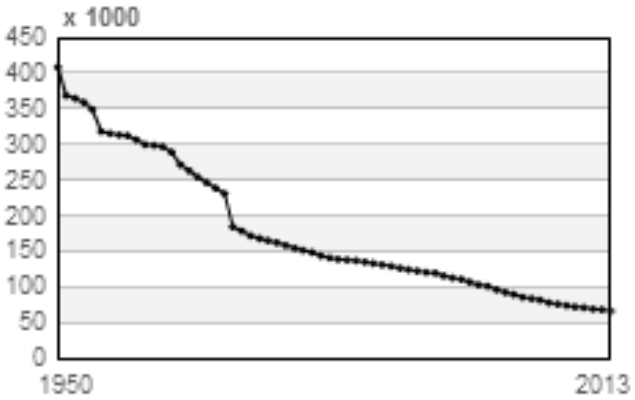
1 Theoretisch kader

Het fenomeen van de agrarische kinderopvang bestaat ondertussen enkele jaren en deze bedrijven zijn in het hele land gevestigd.
In Nederland gingen vorig jaar 643.000 kinderen naar de kinderopvang en in totaal waren er in Nederland vorig jaar 12.758 kinderopvanglocaties (Brancheorganisatie kinderopvang, 2016). In Nederland waren in 2013 in totaal 219 bedrijven met een agrarische kinderopvang (CBS, 2016). Volgens Ypma (2014) zijn van deze 219 bedrijven er in totaal 70 professionele kinderdagverblijven. In totaal zijn er 45 van deze professionele kinderdagverblijven aangesloten bij de VAK. Één agrarische kinderopvang die aangesloten is bij de VAK is 'De Mukkenstal' in Leunen. (Verenigde Agrarische Kinderopvang, 2016)

Meer over de achtergrond van de agrarische kinderopvang wordt verduidelijkt in dit hoofdstuk.

1.1 Landbouwbedrijven

De agrarische kinderopvang is een onderdeel van een landbouwbedrijf. In 2013 waren er in Nederland in totaal 67.481 landbouwbedrijven aanwezig. De landbouwbedrijven die onder de noemer landbouwbedrijf vallen zijn de bedrijven die landbouwproducten voor de markt voortbrengen, met de hoofdvestiging in Nederland en een economische omvang van meer dan 3000 euro standaard opbrengst. Dit aantal is echter in de voorgaande jaren steeds verder afgenomen. Ten opzichte van 2000 is het aantal landbouwbedrijven met 31% afgenomen. (CBS, 2016) Deze afname in het aantal landbouwbedrijven is duidelijk zichtbaar in Figuur 2.

Figuur 2 Aantal landbouwbedrijven in Nederland (CBS, 2016)

Het bovenstaande figuur geeft een weergave in het verloop van het aantal landbouwbedrijven in Nederland. Dit verloop is tussen 1950 en 2013. De aantallen die op de verticale as staan weergegeven zijn het aantal landbouw landbouwbedrijven (*1000) op dat moment in Nederland.
In het figuur is duidelijk te zien dat er in de afgelopen 63 jaar enkel afnamen hebben plaatsgevonden in het aantal landbouwbedrijven in Nederland.

1.2 Landbouwbedrijven met verbredingsactiviteiten

Van de 67.481 landbouwbedrijven die zich in 2013 in Nederland bevinden zijn er 24.367 die een verbredingsactiviteit hebben. Dit betekent dat 36,1% van de Nederlandse landbouwbedrijven in het bezit is van een verbredingsactiviteit.
Een verbredingsactiviteit is een activiteit die wordt toegevoegd aan het bedrijf, naast de reguliere activiteiten die het bedrijf vervult. Uit deze verbreding halen slechts 2.681 bedrijven een opbrengst van meer dan 50%. Er zijn 6.823 berdrijven die een verbredingsactiviteit hebben en hier tussen de 10% en 50% opbrengst uit halen. Het grootste aantal, 14.864 bedrijven, haalt minder dan 10% opbrengst uit de verbredingsactiviteit die zij hebben. Deze aantallen zijn gebaseerd op Tabel 1. (CBS, 2016)

Tabel 1 Aantal landbouwbedrijven met verbredingsactiviteiten (CBS, 2016)

		Regio's	Nederland				
		Bedrijfstypen	Alle bedrijfstypen				
Onderwerpen		Perioden	2003	2005	2010	2011	2013
Totaal aantal landbouwbedrijven		*aantal*	85 408	81 750	72 324	70 392	67 481
Verbredingsactiviteit	Verkoop aan huis		5 374	4 529	3 043	3 300	3 127
	Stalling van goederen of dieren		3 829	2 929	2 924	3 349	2 809
	Agrotoerisme		2 533	2 893	2 832	2 884	2 777
	Verwerking landbouwproducten		1 104	1 057	1 123	1 211	1 041
	Zorglandbouw		372	541	865	931	874
	Aquacultuur		154	50	24	27	25
	Loonwerk voor derden		4 979	3 617	4 050	4 357	4 071
	Agrarisch natuur- en landschapsbeheer		22 766	13 210	7 922	8 280	7 404
	Agrarische kinderopvang		.	.	184	209	219
	Boerderij educatie		.	.	646	791	798
	Energieproductie, levering aan derden		.	.	897	1 187	1 222
Opbrengst uit verbreding	Opbrengst minder dan 10%	*in % van bedrijven met verbreding*	.	.	58	57	61
	Opbrengst 10 - 50 %		.	.	30	30	28
	Opbrengst meer dan 50%		.	.	12	13	11

In deze tabel is ook zichtbaar dat er in de Nederlandse landbouw slechts een klein aantal bedrijven in het bezit is van een agrarische kinderopvang. De agrarische kinderopvang heeft als betekenis volgens het CBS: Kinderdagverblijf, gastouderopvang of buitenschoolse opvang op een agrarisch bedrijf. (CBS, 2016)

De agrarische kinderopvang had in 2013 een omvang van 219 bedrijven. Dit is een kleine stijging ten opzichte van de voorafgaande jaren. In totaal is er in 2013 0,9% van de Nederlandse landbouwbedrijven met een verbredingsactiviteit in het bezit van een agrarische kinderopvang. (CBS, 2016)

1.3 Multifunctionele landbouw

De agrarische kinderopvang valt onder de multifunctionele landbouw. De multifunctionele landbouw zijn landbouwbedrijven die naast de landbouw nog andere activiteiten oppakken. Deze andere activiteiten kunnen zijn:

- Zorglandbouw
- Kinderopvang
- Boerderijeducatie
- Productie en (boerderij)verkoop van streekproducten
- Natuurbeheer
- Plattelandstoerisme. (MultifunctionelelandbouwNET, z.j.)

De multifunctionele landbouwbedrijven zijn niet hetzelfde als de hierboven beschreven landbouwbedrijven met een verbredingsactiviteit. Bij de multifunctionele landbouw worden namelijk enkel de bedrijven meegenomen die een nevenactiviteit hebben in een van de bovengenoemde sectoren. De landbouwbedrijven die in het bezit zijn van een nevenactiviteit die niet in het bovenstaande rijtje voorkomen vallen dus niet onder de multifunctionele landbouw. In Tabel 2 is een overzicht weergegeven van het aantal bedrijven dat er in Nederland is in de verschillende sectoren van de multifunctionele landbouw. Daarnaast staat de totale omzet per sector weergegeven.

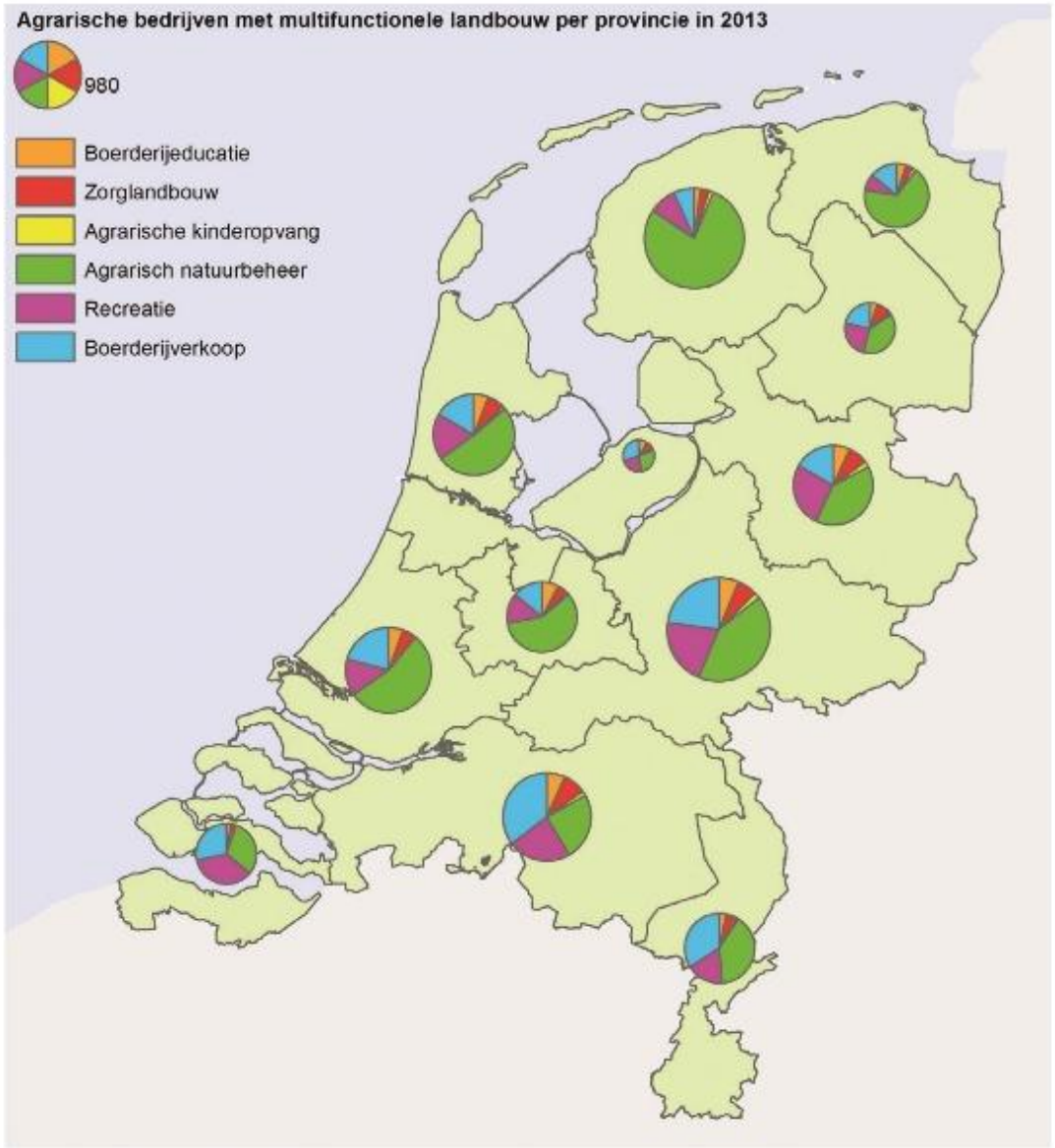
Tabel 2 Omzet en omvang multifunctionele landbouw (MultifunctionelelandbouwNET, z.j.)

Totaaloverzicht omzetschatting voor 2007-2013[a]								
	Aantal bedrijven				Totale omzet in mln euro			
Sectoren	**2007**	**2009**	**2011**	**2013**	**2007**	**2009**	**2011**	**2013**
Zorglandbouw	756	870	1.050	1.100	45	63	80	95
Agrarische kinderopvang	20	64	209	219	4	14	20	26
Boerderijverkoop	2.850	3.000	3.300	2.720[b]	89	128	147	142[b]
Natuurbeheer [c]	15.300	14.500	12.500	12.500	71	70	72	75
Recreatie	2.432	2.240	2.884	2.777	92	121	156	151
Educatie	500	500	800	800	1,5	1,7	2,2	2
TOTAAL					303	398	477	491

a) Het totaal aantal multifunctionele bedrijven is niet de som van de aantallen per sector. Meerdere bedrijven hebben activiteiten in 2 of meer sectoren.
b) Definitie aangescherpt voor 2013. Verkoop via winkels van anderen, waaronder webwinkels van anderen, wordt niet meer meegenomen.
c) Ontvangsten voor ganzen beperkt tot enkel de beheerpakketten.

In 2011 waren er in totaal 209 bedrijven in de agrarische kinderopvang in Nederland aanwezig. Omgerekend maakte de agrarische kinderopvang per bedrijf een omzet van ruim €95.600 per jaar. In het jaar 2013 is het aantal bedrijven in de agrarische kinderopvang toegenomen met 10 bedrijven, tot een aantal van 219 bedrijven in de agrarische kinderopvang in Nederland. In dit jaar werd er in totaal 26 miljoen euro aan totale omzet gedraaid in deze sector. Dit komt omgerekend neer op ruim €118.700 per bedrijf. Dit betekent dat er ondanks slechts een kleine stijging in het aantal bedrijven in de agrarische kinderopvang de omzet per agrarische kinderopvang wel enorm is toegenomen met een bedrag van ruim €23.000 per agrarische kinderopvang per jaar. (MultifunctionelelandbouwNET, z.j.)

De landbouwbedrijven die in het bezit zijn van meerdere activiteiten en daardoor onder de multifunctionele landbouw vallen zijn erg verdeeld over het hele land. In Figuur 3 is de verdeling van deze bedrijven weergegeven. Hierin geeft de grote van het cirkeldiagram het aantal multifunctionele landbouwbedrijven per provincie weer. Binnen de cirkeldiagrammen is de verdeling van de verschillende sectoren in deze provincie weergegeven. (MultifunctionelelandbouwNET, z.j.)

Figuur 3 Aantal agrarische bedrijven met multifunctionele landbouw per provincie in 2013 (MultifunctionelelandbouwNET, z.j.)

In de provincies Friesland en Gelderland zijn de meeste agrarische bedrijven met multifunctionele landbouw aanwezig en in Flevoland zijn dit de minste. In de meeste provincies zijn de agrarische bedrijven met multifunctionele landbouw gericht op het agrarische natuurbeheer. In de provincies Flevoland en Brabant is de boerderijverkoop het grootst en in de provincie Zeeland is de recreatie het hoogst. In alle provincies is echter de agrarische kinderopvang de kleinste sector. (MultifunctionelelandbouwNET, z.j.)

1.4 Agrarische Kinderopvang

De bedrijven in de agrarische kinderopvang die zich in Nederland bevinden richten zich op verschillende doeleinden. Dit loopt uiteen van kleinschalige gastouders die een beperkt aantal kinderen op het landbouwbedrijf ontvangen tot landbouwbedrijven die helemaal zijn omgebouwd en ingericht tot een professioneel kinderdagverblijf. De agrarische kinderopvang komt echter op één punt altijd overeen en dat is dat zij opvang bieden aan kinderen in een agrarische omgeving. (MultifunctionelelandbouwNET, z.j.)
In Nederland waren in 2013 in totaal 219 bedrijven in de agrarische kinderopvang, hiervan waren er op dat moment slechts 70 professioneel, zoals te zien is in Tabel 3. Professioneel houdt in deze context in dat het hierbij gaat om een professioneel kinderdagverblijf. Onder de noemer overig gaat het hierbij voornamelijk om gastouders. (Ypma, Kijk op multifunctionele landbouw, 2014)

Tabel 3 Omvang agrarische kinderopvang (MultifunctionelelandbouwNET, z.j.)

Ontwikkeling agrarische kinderopvang gesplitst naar grote en kleine bedrijven				
	2007	**2009**	**2011**	**2013**
Totaal aantal	20	64	209	219
• professioneel	10	-	60	70
• overig	-	-	149	149
Omzet* (in mln. euro)	4	14	20	26
• professioneel	2	14	18	23
• overig			1,5 tot 2	2 tot 3
				*) vanaf 2011 inclusief gastoudergezinnen en dergelijke

In de bovenstaande tabel is zichtbaar dat de bedrijven die vallen onder de professionele agrarische kinderopvang gezamenlijk de hoogste omzet maken. Per professionele agrarische kinderopvang komt de omzet neer op ruim €328.500 per bedrijf. Voor de overige bedrijven in de agrarische kinderopvang komt dit uit op een omzet tussen de ruim €13.400 en €20.100 per bedrijf. Dit geeft duidelijk aan dat er veel meer omzet wordt gemaakt in de professionele agrarische kinderopvang dan in de overige agrarische kinderopvang. (MultifunctionelelandbouwNET, z.j.)

Net als elke gewone kinderopvang dient ook de agrarische kinderopvang aan regels te voldoen. De Wet Kinderopvang is ook in deze sector van toepassing en daarnaast zijn de Wet Ruimtelijke Ordening en Milieu en overige gezondheids- en veiligheidseisen van toepassing op de agrarische kinderopvang. (MultifunctionelelandbouwNET, z.j.)

1.5 Verenigde Agrarische Kinderopvang

Van de 70 bedrijven die vallen onder de professionele agrarische kinderopvang zijn er in totaal 45 aangesloten bij de VAK, de Verenigde Agrarische Kinderopvang (MultifunctionelelandbouwNET, z.j.).

De bedrijven die zich bij de VAK hebben aangesloten zitten verdeeld over heel Nederland. In Figuur 4 is te zien hoe deze bedrijven verdeeld zijn over Nederland.

Figuur 4 Overzicht bedrijven die aangesloten zijn bij de VAK (Verenigde agrarische kinderopvang, 2016)

De VAK is een vereniging waar een agrarische kinderopvang zich bij aan kan sluiten wanneer zij aan bepaalde eisen voldoen. Een van deze eisen is dat de formule van de VAK jaarlijks gekeurd wordt door de Harmonisatie Kwaliteitsbeoordeling in de Zorgsector (HKZ). Dit betekent dus dat ook de kinderopvang die zich wenst aan te sluiten bij de VAK aan deze eisen van de HKZ dient te voldoen. (Verenigde Agrarische Kinderopvang, 2016)

Naast dat de agrarische kinderopvang dient te voldoen aan de eisen van de HKZ, moet zij ook voldoen aan de Wet Kinderopvang. Deze wet wordt getoetst door de gemeente in samenwerking met de GGD. Van de bevindingen die worden gedaan omtrent de Wet Kinderopvang wordt een inspectierapport opgesteld wat door eenieder in te zien is. (Verenigde Agrarische Kinderopvang, 2016)

1.6 ‘De Mukkenstal’

‘De Mukkenstal’ is een agrarische kinderopvang in het dorp Leunen in Noord-Limburg. In 2011 is bij de eigenaresse Monique Litjens het idee ontstaan om een agrarische kinderopvang op te zetten. (De Mukkenstal, 2016) De kinderopvang van ‘De Mukkenstal’ is helemaal nieuw gebouwd en voldoet daarmee aan alle eisen die gesteld zijn aan gebouwen bestemd voor kindcentra (De Mukkenstal, 2016). Voor ‘De Mukkenstal’ is het erg belangrijk dat de producten die zij leveren van hoge kwaliteit zijn. Dit is een van de redenen waarom zij werken volgens het handboek van de VAK. Doordat de VAK volgens de HKZ normen werkt, voldoet ‘De Mukkenstal’ ook aan deze eisen. Daarnaast wordt er jaarlijks een inspectieonderzoek uitgevoerd bij ‘De Mukkenstal’ door de GGD. De inspectierapporten die hieruit voortkomen zijn door iedereen in te zien. (De Mukkenstal, 2016) Sinds 2015 is Monique Litjens bestuurslid bij de VAK (De Mukkenstal, 2016).

Op de agrarische kinderopvang ‘De Mukkenstal’ wordt gewerkt vanuit het principe dat ieder kind uniek is. Dit komt voort uit het handboek van de VAK. Kinderen moeten zich bij ‘De Mukkenstal’ kunnen ontwikkelen en daarnaast moeten zij op de kinderopvang ruimte, rust, dier en natuur kunnen ervaren. (De Mukkenstal, 2016)

Bij ‘De Mukkenstal’ zijn kinderen van verschillende leeftijdscategorieën welkom. Er zijn in totaal zes verschillende groepen. De eerste groep wordt ‘de kalfjes’ groep genoemd. Hier zitten kinderen van 0 tot 2 jaar. De kinderen van 2 tot 4 jaar gaan naar ‘de koetjes’ groep. Op de koetjes groep volgt ‘de mukken’ groep. In de groep ‘de mukken’ zitten kinderen van 4 tot 8 jaar. ‘De mukken’ groep valt onder de BSO. Naast ‘de mukken’ groep valt ook ‘de pinken’ groep onder de BSO. In ‘de pinken’ groep zitten kinderen van 8 tot 13 jaar. Naast de BSO is er ook nog een aparte peuterspeelgroep aanwezig. In deze groep zitten kinderen van 2 tot 4 jaar. Als laatste groep is er nog een groep met kinderen van 3 tot 6 jaar. (De Mukkenstal, 2016) Al deze zes groepen bevinden zich in hetzelfde gebouw op ‘De Mukkenstal’. Dit gebouw is geheel nieuw gebouwd voor de realisatie van de kinderopvang. Hierdoor is het gebouw van alle gemakken voorzien. (De Mukkenstal, 2016)

De pedagogisch medewerkers die werkzaam zijn bij ‘De Mukkenstal’ mogen slechts een beperkt aantal kinderen per werknemer begeleiden. Dit aantal is afhankelijk van de leeftijd van de kinderen. In Tabel 4 is te zien hoeveel kinderen van welke leeftijdscategorie de werknemers per persoon mogen begeleiden. (De Mukkenstal, 2016)

Tabel 4 Aantal medewerkers per kind bij ‘De Mukkenstal’ (De Mukkenstal, 2016)

Leeftijd	Aantal pedagogisch medewerkers	Maximaal aantal kinderen
0 tot 1	1	4
1 tot 2	1	5
2 tot 3	1	8
3 tot 4	1	8
4 tot 8	1	10
8 tot 12	1	10

De aantallen die in bovenstaande tabel staan weergegeven worden landelijk gehanteerd. Wanneer het aantal werknemers verdubbeld, mag ook het aantal kinderen verdubbelen.

1.7 Voordelen agrarische kinderopvang

Ouders kiezen er bewust voor om de kinderen naar een agrarische kinderopvang te brengen in plaats van een reguliere opvang. De grootste reden om kinderen naar een agrarische kinderopvang te brengen is het feit dat een agrarische kinderopvang in het bezit is van dieren. Dieren zijn de grootste trekpleister van de agrarische kinderopvang. (Velsink, 2016)

Kinderopvang op een boerderij, oftewel agrarische kinderopvang, onderscheid zich daarnaast van de overige vormen van kinderopvang doordat het iets bijzonders toevoegt aan het dagelijks ritme van kinderen. Met het dagelijks ritme van kinderen wordt bedoeld: het ritme van spelen, eten en slapen. Op een boerderij ervaart men ruimte, rust en regelmaat en dit zijn aspecten die erg waardevol zijn in de opvoeding van kinderen. (Verenigde Agrarische Kinderopvang, 2016)

Er is al veel bekend over de bijzondere band tussen mens en dier. Dieren compenseren de tekortkomingen van de mens op verschillende gebieden. (Ophorst, et al., 2014) Daarnaast kunnen dieren ondersteunend zijn voor mensen op allerlei vlakken (Pauwels, 2011). De band tussen mens en dier is erg sterk. Deze band lijkt echter nog veel meer versterkt te worden wanneer dieren in contact worden gebracht met kinderen. (Melson, 2001) Een van de vormen waarin kinderen in contact kunnen worden gebracht met dieren is door middel van AAA. Animal Assisted Actvities, oftewel AAA, is een vorm van dieren in de zorg waarbij het niet verplicht is om doelen op te stellen. Het doel dat echter wel vaststaat bij de inzet van AAA is dat het de kwaliteit van leven verbetert doormiddel van de inzet van dieren. AAA kan worden toegepast bij mensen zonder hulpvraag. (Ophorst, et al., 2014) De agrarische kinderopvang is een van de verschillende vormen waarin AAA opgenomen kan zijn. Het contact met dieren dat plaatsvindt tijdens AAA kan veel voordelen opleveren voor kinderen.

De verzorging van dieren levert voor de kinderen meer zelfvertrouwen op, doordat zij de verantwoordelijkheid dragen over de dieren. De kinderen kunnen erg veel leren van de dieren. Kinderen leren hoe ze dieren moeten huisvesten en in welke leefomgeving dieren leven. De kinderen leren over de levenscyclus van dieren en welk gedrag dieren vertonen. Hierdoor kunnen kinderen meer respect voor levende dieren ontwikkelen. Kinderen bouwen door het contact met dieren ook een verantwoordelijkheidsgevoel op doordat ze de zorg voor de dieren dragen. (Zasloff, Hart, & DeArmond, 1999) Naast de persoonlijke voordelen die het omgaan met dieren op kan leveren voor kinderen, zijn er ook lichamelijke voordelen aan het contact met dieren en kunnen dieren een aantal behoeften van de mens vervullen.

De behoeften die dieren kunnen vervullen zijn bijvoorbeeld: behoefte aan emotionele nabijheid, de behoefte om voor iemand te zorgen en de behoefte aan veiligheid. Dieren kunnen mensen ook motiveren en activeren. Door met dieren om te gaan leren mensen om zorgzamer en met meer respect en liefde voor anderen om te gaan. Het aaien van dieren werkt ook nog eens stressverlagend. (Ypma, Jong, Schoutsen, Poelarends, & Singer, 2015)

Uit onderzoek is gebleken dat dieren een bepaald ‘knuffelgehalte’ hebben. Wanneer mensen contact hebben gehad met dieren ervaren ze de wereld vanuit een positiever perspectief. Dieren brengen hetzelfde gevoel in mensen teweeg als dat baby’s doen. Door het contact met dieren kunnen mensen zich dus zelfs daarna nog een stuk beter voelen. (Golle, Lisibach, Mast, & Lobmaier, 2013)

Aan enkele ouders die kinderen op de agrarische kinderopvang hebben is gevraagd wat zij als positief effect ondervonden dat hun kind op de kinderopvang in contact komt met dieren. Enkele uitspraken die ouders hierover deden zijn:

> *"Onze zoon wordt er socialer van, en hij is niet bang voor elke hond die je tegenkomt. Hij moet alleen nog leren dat niet elke hond Luna heet en aaien fijn vindt."*
>
> (Ypma, Jong, Schoutsen, Poelarends, & Singer, 2015)

> *"De kinderen leren om te zorgen voor dieren. Ze zien de kleine dieren ook eerder dan wij volwassenen (bijvoorbeeld spin, mier) en letten op wat voor dier het is."*
>
> (Ypma, Jong, Schoutsen, Poelarends, & Singer, 2015)

> *"De kinderen krijgen meer verantwoordelijkheidsbesef. Ze zien wat het betekent om voor dieren te moeten zorgen. Bijvoorbeeld dat als een kalf wordt geboren, je ook voor de moederkoe moet zorgen."*
>
> (Ypma, Jong, Schoutsen, Poelarends, & Singer, 2015)

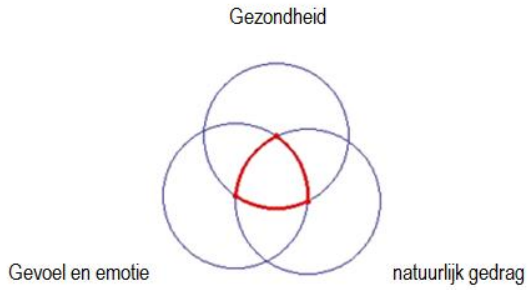
> *"De kinderen zijn zorgzaam. Ze kijken nu thuis ook sneller in de waterbak van de hond of hij nog water heeft."*
>
> (Ypma, Jong, Schoutsen, Poelarends, & Singer, 2015)

Het is echter niet bekend of boerderijdieren hetzelfde effect op kinderen hebben als huisdieren. (Ypma, Jong, Schoutsen, Poelarends, & Singer, 2015)

Uit meerdere verschillende en onafhankelijke onderzoeken is gebleken dat kinderen die op een boerderij wonen minder snel last hebben van astma en allergieën (Vliet, 2011). Daarnaast levert het contact met dieren een significant lager stress en angst gehalte op (Nagengast, Baun, Megel, & Leibowitz, 1997). Ondanks alle voordelen die het contact tussen kind en dier oplevert moet het welzijn van de dieren zeker niet vergeten worden.

1.8 Dierenwelzijn

Dierenwelzijn is een belangrijk aspect in het inzetten van dieren in de zorg. Ook op de agrarische kinderopvang is dierenwelzijn erg belangrijk. Dierenwelzijn is echter een veelomvattend begrip. Dierenwelzijn kan het best omschreven worden als een begrip dat uiteenvalt in drie verschillende begrippen. Deze begrippen zijn: gezondheid, gevoel/emotie en natuurlijk gedrag. Onder gezondheid wordt verstaan dat het dier vrij is van ziekte, maar ook van verwondingen. Gevoel en emotie is bij dieren een moeilijk begrip. Het gaat er hierbij om dat het dier zich goed moet voelen. Bij natuurlijk gedrag gaat het er om dat het dier zijn natuurlijk gedrag laat zien. Het dier moet hierbij wel de beschikking hebben over natuurlijke elementen in de omgeving. Wanneer deze drie begrippen met elkaar in evenwicht zijn, zoals te zien is in het rode kader in Figuur 5, kan er gesproken worden van goed dierenwelzijn. (Dierenwelzijnsweb, z.j.)

Figuur 5 Drie aspecten waaraan veel belang wordt gehecht in discussies over dierenwelzijn: gezondheid, gevoel en emotie en natuurlijk gedrag (Fraser, 2008)

Het dierenwelzijn kan in gevaar worden gebracht wanneer een dier stress ondervindt. Deze stress kan zo ver oplopen dat het dier agressief gedrag gaat vertonen. Dit agressief gedrag kan ook richting de mens worden vertoond. In dat geval vormt het dier een gevaar. Agressie richting de mens kan zich uiten in grommen, aanvallen, trappen en bijten. Het is dus erg belangrijk dat het dierenwelzijn zo goed mogelijk gehandhaafd wordt om agressie bij dieren te voorkomen om de veiligheid voor de mens te kunnen waarborgen. ('t HOS, z.j.)

Het dierenwelzijn kan alleen beoordeeld worden aan de hand van het dier zelf en de leefomgeving van het dier. De belangrijkste informatie over het welzijn van het dier komt vanuit het gedrag en de gezondheid van het dier. Enkele voorbeelden van indicatoren die duiden op een verminderd dierenwelzijn zijn: het ontbreken van spelgedrag, verhoging van ziektecijfers en uitingen van pijn en angst. (Dierenwelzijnsweb, z.j.)

1.9 Zoönosen

Onder dierenwelzijn wordt verstaan dat het dier vrij is van ziekte. Het dierenwelzijn kan dus in gevaar komen als het dier last krijgt van een ziekte. Deze ziekte kan gevaarlijk zijn voor een agrarische kinderopvang wanneer het een zoönose betreft. Zoönosen zijn ziekten die van dieren op mensen kunnen worden overgedragen. (GDDiergezondheid, z.j.)

Kinderen kunnen op de agrarische kinderopvang op meerdere manier besmet raken. Ze kunnen besmet raken door contact met de dieren, maar ook door de omgeving of het eten van besmet voedsel. Vooral jonge kinderen lopen een verhoogd risico op besmetting. (GGD Hart voor Brabant, z.j.)

Besmetting met een zoönose kan op meerdere manieren voorkomen worden. Allereerst moet er gelet worden op persoonlijke hygiëne, zoals vaak handen wassen met water en zeep en de handen afdrogen met wegwerp handdoekjes. Ook is het verstandig om ieder kind een eigen overal en laarzen te geven. Naast de persoonlijke hygiëne is ook de bedrijfshygiëne heel erg belangrijk. Dieren met een besmettelijke ziekte moeten gescheiden worden van gezonde dieren en er moet voorkomen worden dat kinderen in de buurt van de zieke dieren kunnen komen. Ook mogen kinderen niet in de buurt van de mestopslag komen en moet er voor gezorgd worden dat alle dieren goed ontwormd en gevaccineerd zijn. Daarnaast is het belangrijk dat de dieren regelmatig gecontroleerd worden op de gezondheidstoestand. (GGD Hart voor Brabant, z.j.)

Ondanks alle goede voorzorgsmaatregelen kan het soms alsnog voorkomen dat er een kind besmet raakt met een zoönose. De zoönosen die het meeste voorkomen op de agrarische kinderopvang volgens GGD Hart voor Brabant, de verenigde agrarische kinderopvang en ZLTO (z.j.) staan hieronder verder uitgewerkt.

Campylobacter
Campylobacter is een bacterie die zowel bij het dier als bij de mens symptomen kan veroorzaken. Bij het dier zal campylobacter zich vooral uiten in de vorm van baarmoeder- en darmontstekingen. Er zijn enkele vormen van campylobacter die bij het dier geen ziekteverschijnselen zullen veroorzaken, maar bij de mens wel. Wanneer de mens geïnfecteerd is met campylobacter kan er ernstige darmontsteking optreden. (Laval, 2002)

Chlamydia
Chlamydia is een zoönose die veroorzaakt wordt door de bacterie Chlamydia abortus. Chlamydia veroorzaakt abortus problemen bij schapen en geiten. Chlamydia abortus is een erg besmettelijke bacterie. (GDDiergezondheid, z.j.) Naast dat chlamydia heel gevaarlijk is voor dieren, is het ook heel gevaarlijk voor zwangere vrouwen. Chlamydia bij zwangere vrouwen kan lijden tot baarmoederontsteking, vroeggeboorte en in het ergste geval tot abortus. (SoaAids, 2013) Het is belangrijk dat zwangere vrouwen contact met verwerpende dieren vermijden (GDDiergezondheid, z.j.).

MRSA
MRSA staat voor Meticilline Resistente Staphylococcus Aureus en is een bacterie die vooral in ziekenhuizen veel voorkomt, maar ook bij dieren. Vooral bij varkens is veel bekend omtrent de besmetting van de mens. MRSA wordt opgelopen door direct contact met een besmet dier of mens. De mens kan MRSA bij zich dragen zonder daar daadwerkelijk ziek van te worden. MRSA zit vooral op de huid en de neus van de drager. MRSA kan infecties veroorzaken, bijvoorbeeld in de vorm van een steenpuist, maar kan ook ergere gevolgen hebben, namelijk: bloedvergiftiging, botinfectie of longontsteking. (RIVM, 2014)

Orf-virus
Het orf-virus is een virus dat wordt overgedragen door direct contact met dieren. Op de plaats op het lichaam waar het contact heeft plaatsgevonden ontstaat een klein bultje dat binnen enkele dagen een blaar wordt. Deze blaar zal snel groter en dikker worden. Het orf-virus staat bekend als de ziekte 'zere bekjes' dat vooral voorkomt bij lammeren. (Schimmer, Sprenger, Wismans, & Genderen, 2004)

Q-koorts
Q-koorts is een infectie die enkel van dier op mens overdraagbaar is en niet van mens op mens. De helft van de mensen die q-koorts oplopen hebben geen ziekteverschijnselen. Anderen hebben meestal last van griepachtige verschijnselen. Q-koorts kan ook ernstigere verschijnselen veroorzaken zoals: hevige hoofdpijn, hoge koorts en longontsteking. Q-koorts kan zelfs een leverontsteking veroorzaken. Q-koorts kan ook tot een chronische infectie leiden. Meestal is er dan sprake van een ontsteking aan het hart. (RIVM, 2009)

Ringworm
De meest voorkomende schimmelziekte is ringworm. De mens kan makkelijk besmet raken door aanraking met een besmet dier. Ringworm veroorzaakt huidontstekingen. Dit uit zich in rode, ronde, kale plekken die ietwat verdikt kunnen zijn. Aan de rand van deze plekken zit een ring van huidkorstjes. Dieren hebben nauwelijks last van jeuk wanneer ze ringworm hebben, de mens heeft echter wel last van hevige jeuk. (Laval, 2002)

Salmonella
Salmonella is een bacteriesoort die in de darm voorkomt. Salmonella komt in verschillende vormen voor. Één vorm van salmonella kan tyfus bij de mens veroorzaken, terwijl dieren van deze vorm geen klachten ondervinden. Tyfus uit zich bij de mens door ernstig algemeen ziek zijn en diarree. Andere vormen van salmonella veroorzaken salmonellosen, dat als symptoom acute diarree heeft. (Laval, 2002)

STEC
De Shigatoxine-producerende E.coli bacterie, oftewel STEC, is een bacterie die in de darmen voorkomt. Deze bacterie kan echter ook goed buiten de darmen overleven. STEC veroorzaakt bij alle dieren diarree. Bij de mens veroorzaakt STEC meestal darmontstekingen. (Laval, 2002)

Tetanus
Tetanus wordt veroorzaakt door Clostridium tetani. Dit is een bacterie die overal in en op de bodem voorkomt. Tetanus treedt het lichaam binnen via wondjes in de huid. Die giftige stoffen die vrijkomen wanneer tetanus zich in het lichaam bevindt gaan via de zenuwen naar het ruggenmerg. Het ruggenmerg wordt vergiftigd waardoor er een spastische verlamming optreedt. Zonder behandeling zal uiteindelijk de dood intreden. (Laval, 2002)

Vogelgriep
Vogelgriep is een virus dat bij kippen ontstekingen van de luchtwegen, darmen en hersenen veroorzaakt. Die dieren draaien dan hun kop achterover, richting de rug. Bij de mens veroorzaakt dit virus op de griep lijkende verschijnselen. (Laval, 2002)

Wanneer er een vermoede is van een zoönose is het verstandig om in elk geval een arts te raadplegen.

2 Onderzoeksopzet

Voor het opstellen van dit onderzoeksrapport is er onderzoek gedaan naar de huidige situatie in de agrarische kinderopvang, gericht op de activiteiten die worden uitgevoerd met de aanwezige dieren en de stress die deze dieren kunnen ervaren. Dit onderzoek is uitgevoerd als een kwalitatief onderzoek.

Tijdens dit onderzoek is er naar gestreefd om de deelvragen, die in de inleiding weergegeven zijn, te beantwoorden.
De eerste deelvraag is gericht op het vergroten van het contact tussen kind en dier. De eerste deelvraag gaat over de huidige situatie van agrarische kinderopvang. Bij deze deelvraag zal er gekeken worden naar welke activiteiten er op dit moment al met de aanwezige diersoorten wordt uitgevoerd en hoe deze activiteiten in zijn werk gaan. Deze deelvraag zal beantwoord worden door onderzoek te doen bij bedrijven in de agrarische kinderopvang.
Voor de tweede deelvraag zal er gekeken worden naar de stresssignalen van de dieren die aanwezig zijn bij 'De Mukkenstal'. Voor de beantwoording van deze deelvraag zal er ook naar het dierenwelzijn gekeken worden. De tweede deelvraag is erop gericht om het dierenwelzijn te vergroten.
Door de beantwoording van de derde deelvraag wordt de huidige situatie op het gebied van het herkennen van stress in beeld gebracht. Er wordt gekeken in hoeverre de werknemers op de agrarische kinderopvang de stress van de dieren herkennen en waarop zij deze stress baseren.

2.1 Materiaal en methode

Tijdens dit onderzoek is er gebruik gemaakt van een beschrijvend onderzoek, er is namelijk een beschrijving gemaakt van de huidige situatie. Deze huidige situatie is: de verschillende activiteiten die de werknemers op de agrarische kinderopvang op dit moment uitvoeren met de dieren en in hoeverre zij hierin de stress van de dieren herkennen.

Betrouwbaarheid

De betrouwbaarheid van het onderzoek draagt bij aan de kwaliteit van de conclusie die uiteindelijk getrokken zal worden. De gegevens die verkregen zijn tijdens het uitvoeren van het onderzoek zijn betrouwbaarder wanneer ze zo min mogelijk van toeval afhangen. De toevalligheden die kunnen voorkomen tijdens het uitvoeren van het onderzoek kunnen voortkomen uit drie onderdelen: de onderzoeker, de dataverzamelingsmethoden en de onderzoekssituatie.

Geldigheid

De geldigheid van het onderzoek is gericht op de kwaliteit van de gegevens die verzameld zijn. Daarnaast moeten de gegevens die verzameld zijn een geldige weergave geven van de werkelijkheid. Wanneer dit van toepassing is kan er worden geconstateerd dat het een geldig onderzoek betreft. Om de geldigheid van het onderzoek te vergroten is er gebruik gemaakt van triangulatie.

Dataverzameling

De interviews die zijn afgenomen, zijn door de onderzoeker afgenomen. De onderzoeker is hierbij met één of enkele personen in gesprek gaan. De onderzoeker is in gesprek gegaan met de eigenaar van de agrarische kinderopvang, wanneer dit echter niet mogelijk was, is de onderzoeker met een van de werknemers in gesprek gegaan. Na afloop van het interview heeft de onderzoeker op enkele bedrijven nog observaties uitgevoerd. Deze observaties hebben plaatsgevonden tijdens de activiteiten met dieren. Voor de interviews en observaties heeft de onderzoeker zelf contact opgenomen met de bedrijven. Deze bedrijven zijn echter vooraf al ingelicht door het secretariaat van de VAK om aan te kondigen dat het onderzoek ging plaatsvinden.

2.2 Onderzoekspopulatie

De onderzoekspopulatie waarvoor dit onderzoek heeft plaatsgevonden zijn alle bedrijven in de agrarische kinderopvang die aangesloten zijn bij de VAK. In totaal zijn er 45 bedrijven, verspreid door heel Nederland, aangesloten bij de VAK (Verenigde Agrarische Kinderopvang, 2016).

Uit deze onderzoekspopulatie is een doelgerichte steekproef genomen. Deze streekproef was selectief. De steekproef grootte bestaat uit acht bedrijven (N=8) die aangesloten zijn bij de VAK. Deze bedrijven zijn uitgekozen vanwege het feit dat zij allemaal heel verschillend zijn van elkaar en hiermee de onderzoekspopulatie zo representatief mogelijk neerzetten. De verschillen tussen de bedrijven waar op gelet is zijn: het aantal kinderen op de kinderopvang, het aantal werknemers, de verschillende diersoorten die aanwezig zijn, de hoeveelheid dieren die aanwezig zijn en de ligging van het bedrijf.

Het aantal bedrijven dat voor dit onderzoek benaderd is, is acht. Voor de totstandkoming van dit aantal is uitgegaan van een tijdsbestek van drie werkdagen per bedrijf om alle verkregen informatie te kunnen verwerken. Dit betekend dat het verwerken van de informatie die is voortgekomen uit de interviews en observaties in totaal 24 dagen in beslag neemt. Hierdoor blijft er nog voldoende tijd over om het literatuuronderzoek naar de stresssignalen te kunnen uitvoeren en alle resultaten te kunnen analyseren en verwerken in het verslag.

De steekproef bestond uiteindelijk uit deze acht bedrijven:

- ‘Buitenlust’ in Loon op Zand, Noord-Brabant.
- ‘De Boerderij’ in Amsterdam, Noord-Holland.
- ‘De Maashoeve’ in Boxmeer, Noord-Brabant.
- ‘De Speelhoeve’ in Ysselstein, Limburg.
- ‘De Speuldeel’ in Witteveen, Drenthe.
- ‘Hiep Hooi’ in Elsendorp, Noord-Brabant.
- ‘Madelief’ in Delfstrahuizen, Friesland.
- ‘Ut Buurke’ in Beek, Limburg.

2.3 Dataverzameling

In dit onderzoek is gebruik gemaakt van meerdere dataverzamelingsmethoden tegelijkertijd, oftewel methodetriangulatie. De drie dataverzamelingsmethoden die er bestaan in kwalitatief onderzoek zijn: gebruik van bestaand materiaal, interviewen en observeren. In dit onderzoek is van alle drie de dataverzamelingsmethoden gebruik gemaakt.

Literatuurstudie

Om de stresssignalen van de verschillende diersoorten te kunnen beschrijven is er gebruik gemaakt van een combinatie van bestaand materiaal en de kennis van een toezichthoudend dierenarts van de Nederlandse voedsel- en warenautoriteit (NVWA). Er is gekozen om gebruik te maken van bestaand materiaal, omdat het gezien de beschikbare tijd niet mogelijk is voor de onderzoeker om zelf onderzoek te doen naar de stresssignalen van de dieren. Daarnaast heeft de onderzoeker niet de beschikking over de juiste apparatuur om dit zelf te onderzoeker. Er is echter al eerder onderzoek gedaan naar stresssignalen en deze informatie zal door de onderzoeker gebruikt worden. De informatie die van de toezichthoudende dierenarts van de NVWA is verkregen, is schriftelijk verkregen naar aanleiding van de onderzoeksvragen die toegestuurd zijn.

Voor het onderzoek naar welke activiteiten de agrarische kinderopvang met de dieren uitvoert is er gebruik gemaakt van een combinatie tussen interviewen en observeren. Deze interviews en observaties hebben in totaal bij acht verschillende bedrijven plaatsgevonden. Er is gekozen voor een combinatie tussen interviewen en observeren, omdat er door middel van interviews veel persoonlijke en gedetailleerde informatie verkregen kan worden en door middel van de observaties kan er bekeken worden hoe deze activiteiten bij de bedrijven worden uitgevoerd.

Interviews

De interviews hebben plaatsgevonden in een open vorm. Door open vragen te stellen heeft de onderzoeker de mogelijkheid geboden om meerdere en persoonlijke antwoorden te geven. De vragen die door de onderzoeker gesteld zijn, zijn directe vragen om de juiste informatie boven te halen. De interviews hebben mondeling plaatsgevonden als individuele gesprekken. De interviews hebben plaatsgevonden aan de hand van een topiclijst. In deze topiclijst staan de onderwerpen waarnaar de onderzoeker heeft gevraagd aangegeven, maar hierin waren nog geen directe vragen opgenomen. De topiclijst die voor dit onderzoek gebruikt is, is te zien in Bijlage II.

De topiclijst is opgesteld in dezelfde vorm zoals de interviews verlopen. Er wordt begonnen met een introductie waarin de onderzoeker zichzelf voorstelt en meer informatie geeft over het onderzoek. Vervolgens zal de onderzoek toestemming vragen om opnameapparatuur te mogen gebruiken en om de naam van het bedrijf in het onderzoeksrapport te gebruiken. Vervolgens wordt er gevraagd naar de achtergrond van de geïnterviewde, zoals de opleiding en ervaringen van de geïnterviewde en de reden om het bedrijf te starten. Hierna wordt er gevraagd naar de gegevens van het bedrijf. Er wordt gevraagd naar welke diersoorten er op het bedrijf aanwezig zijn en in welke aantallen. Ook wordt er gevraagd of de dieren voor de productie zijn of niet en of er nog veiligheidsmaatregelen genomen zijn om de kinderopvang veilig te maken. Omtrent de activiteiten wordt er gevraagd naar hoe deze activiteiten worden uitgevoerd en wat daar allemaal voor nodig is. Er wordt vervolgens ook gevraagd naar de stress van de dieren. In hoeverre deze herkend wordt en waar op gelet wordt. In de afsluiting van het interview zal de onderzoeker de geïnterviewde bedanken voor de tijd die ze genomen hebben om deel te nemen aan dit onderzoek.

Alle interviews die plaatsgevonden hebben, zijn door de onderzoeker opgenomen door middel van opnameapparatuur.

Observaties
Voor de observaties is gekozen voor vrije observaties. Dit houdt in dat de onderzoeker mee heeft gelopen met de werknemers wanneer de activiteiten werden uitgevoerd. Tijdens het meelopen met de werknemers heeft de onderzoeker geobserveerd wat er allemaal gedaan wordt tijdens het uitvoeren van een activiteit. Tijdens de observaties is er vooral gekeken naar de manier waarop de activiteiten worden uitgevoerd door de kinderen en de begeleiders. Er is gekeken welke hulpmiddelen zij hiervoor gebruiken en in hoeverre de begeleiders de kinderen helpen. Alle onderdelen waar de onderzoeker op heeft gelet tijdens het uitvoeren van de observaties zijn samengevoegd in een checklist. Deze checklist is door de onderzoeker gebruikt als een geheugensteuntje tijdens de observaties. De checklist die gebruikt is, is weergegeven in Bijlage III.

In deze bijlage is een voorbeeld gegeven van een ingevulde checklist. Deze checklist is van de activiteit 'hooi aanvegen in de koeienstal'. Om privacy redenen wordt het bedrijf waar deze checklist is ingevuld niet bij naam genoemd.
In de tabel is te zien dat er vijf kinderen en twee begeleiders deelnamen aan deze activiteit en dat de activiteit zelf in totaal tien minuten in beslag heeft genomen. Dit tijdsbestek is enkel van tijdens de activiteit en gaat niet over de tijd die de handelingen die voorafgaand worden gedaan kosten. In de checklist staat beschreven welke handelingen er vooraf, tijdens en na afloop van de activiteit uitgevoerd werden door zowel de kinderen als de werknemers. Ook staat in de checklist aangegeven of er stresssignalen bij de koeien aanwezig zijn en of deze stresssignalen ook herkend worden door de werknemers.

Enquêtes
Er is gekozen om geen gebruik te maken van enquêtes. Hiervoor is gekozen omdat er aan de hand van enquêtes niet de juiste informatie verzameld kan worden. Het onderzoek gaat namelijk over welke activiteiten er momenteel met de dieren worden uitgevoerd, echter is hier op dit moment nog geen informatie over te vinden. Hierdoor kunnen deze activiteiten dus ook niet worden opgenomen in een enquête, maar moeten deze eerst aan de hand van interviews en observaties onderzocht worden.

2.4 Data-analyse

Nadat de interviews hebben plaatsgevonden, heeft de onderzoeker de interviews helemaal uitgewerkt, door uit te typen wat er tijdens de interviews gezegd is. Dit is gedaan door de opnames die gemaakt zijn tijdens de interviews helemaal terug te luisteren en woord voor woord uit te typen. Nadat de onderzoeker alle interviews helemaal had uitgetypt zijn alle essentiële stukken eruit gehaald. Hierdoor ontstond er een korte samenvatting van alle belangrijke uitspraken.

Wanneer al het materiaal nogmaals bestudeerd is, is de onderzoeker begonnen met het coderen van het verkregen materiaal. Er is gekozen om selectief te coderen, gericht op de onderzoeksvraag. Aan alle belangrijke uitspraken is een label gehangen, in de vorm van cijfercodes. Vervolgens is er gekeken welke cijfercodes bij elkaar passen. De cijfercodes zijn per onderwerp samengevoegd. Aan de hand van deze samengevoegde cijfercodes zijn er kernthema's gemaakt, waarmee de onderzoeksvragen beantwoord zijn.

Een voorbeeld hiervan:
Tijdens het interview met Aline Scheper bij 'De Speuldeel' werd het volgende gezegd: "Hier op de opvang vier kippen." Deze uitspraak is de 13^{e} uitspraak in dit interview die gecodeerd is in het 5^{e} interview dat heeft plaatsgevonden. Deze uitspraak heeft daarom de code 5.13 gekregen.
Vervolgens is deze opmerking ondergebracht bij een van de deelvragen waar deze bij hoorde. In dit geval is code 5.13 dus toegevoegd aan de eerste deelvraag: "Welke activiteiten worden uitgevoerd met de verschillende diersoorten die aanwezig zijn op de agrarische kinderopvang?".
Binnen de codes die bij deze deelvraag horen is nog een onderverdeling gemaakt. Hier zal deze code ondergebracht worden onder het kopje: "aanwezige diersoorten". In dit geval komt code 5.13 te staan bij: "aantal kippen".

De checklists die ingevuld zijn aan de hand van de observaties zijn gebruikt om de verkregen informatie uit de interviews te onderbouwen. In de checklists zijn enkel de belangrijkste observaties opgenomen.

Voor de literatuurstudie heeft de onderzoeker alle informatie die belangrijk zou kunnen zijn samengevoegd in een bestand met daarbij de bron waar deze informatie vandaan kwam. Aan de hand van alle literatuur die gevonden is, is er gekeken welke informatie nuttig is voor het onderzoek en deze informatie is in een lopend verhaal aan elkaar gekoppeld.

Door alle codes van alle interviews, de observaties en de literatuurstudie samen te nemen kan er antwoord worden gegeven op de onderzoeksvragen.

3 Resultaten activiteiten

Tijdens het uitvoeren van het onderzoek zijn er diversen resultaten naar voren gekomen. Om de resultaten zo overzichtelijk mogelijk weer te geven, staan de resultaten van elke deelvraag in een apart hoofdstuk.

De verkregen resultaten van de bedrijfsbezoeken omtrent de activiteiten met de dieren zullen in dit hoofdstuk verder uitgewerkt worden. In dit hoofdstuk zullen de resultaten van de eerste deelvraag gepresenteerd worden. De deelvraag die in dit hoofdstuk beantwoordt zal worden is:

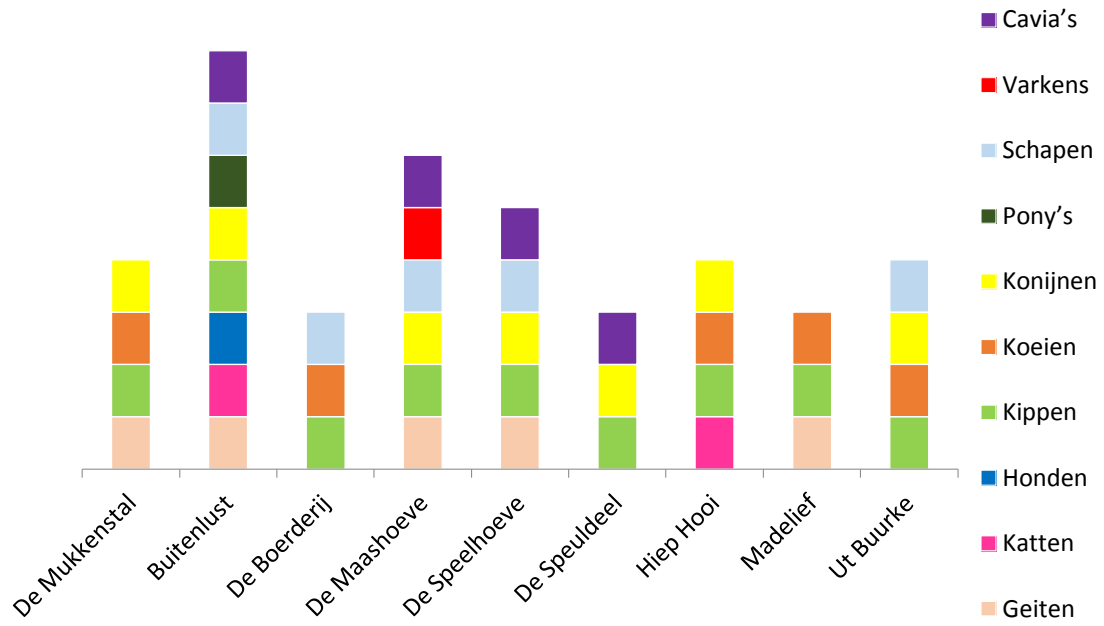
- Welke activiteiten worden uitgevoerd met de verschillende diersoorten die aanwezig zijn op de agrarische kinderopvang?

De resultaten op deze deelvraag zijn gebaseerd op een steekproef uit de populatie. De populatie is in dit onderzoek, alle bedrijven in de agrarische kinderopvang die aangesloten zijn bij de VAK. De populatie bestaat dus uit 45 bedrijven. Uit deze 45 bedrijven is een steekproef genomen van acht bedrijven (N=8). Deze acht bedrijven zijn bewust gekozen door de onderzoeker.

3.1 Aanwezige diersoorten

Om antwoord te kunnen geven op de deelvraag over welke activiteiten er met de verschillende diersoorten uitgevoerd kunnen worden, zal er eerst gekeken worden naar welke diersoorten er aanwezig zijn op de verschillende bedrijven.

Op de onderzochte bedrijven worden verschillende diersoorten in verschillende aantallen gehouden. In Figuur 6 is een overzicht weergegeven van de verschillende diersoorten die er op de onderzochte bedrijven (N=8) aanwezig zijn in vergelijking met het bedrijf van de opdrachtgeefster. Deze diersoorten zijn enkel de dieren die bij de kinderopvang horen of waar de kinderen daadwerkelijk mee in contact komen. Wanneer de agrarische tak van het bedrijf een bepaalde diersoort bezit waar de kinderen niet mee in aanraking komen, dan is deze ook niet opgenomen in de resultaten.

Figuur 6 Overzicht verschillende diersoorten per bedrijf

Aan de hoogte van de staven is te zien hoeveel verschillende diersoorten de bedrijven hebben. De kleuren van blokjes in de staven geven aan welke diersoorten dit zijn.

Uit dit figuur is duidelijk zichtbaar dat er veel overeenkomsten, maar ook veel verschillen zijn tussen de verschillende bedrijven. Bij 'De Mukkenstal' zijn slechts vier verschillende diersoorten aanwezig, namelijk konijnen, koeien, kippen en geiten.
'Buitenlust' is het bedrijf met de meeste diersoorten. In totaal hebben zij acht verschillende diersoorten op de agrarische kinderopvang.
'De Boerderij' en 'De Speuldeel' hebben de minste verschillende diersoorten. Zij hebben ieder slechts drie verschillende diersoorten op de agrarische kinderopvang.
Ook blijkt dat 'De Maashoeve' het enige bedrijf is die varkens houdt bij de kinderopvang. En 'Buitenlust' is de enige kinderopvang met een hond. Bij 'Buitenlust' is er bewust voor gekozen om de hond rond te laten lopen op de kinderopvang. De hond was namelijk al aanwezig toen de kinderopvang nog een gastouderbedrijf was en toen al werden de positieve effecten van het hebben van een hond ervaren. Zij gaf namelijk aan dat honden de kinderen erg goed aanvoelen waardoor de kinderen veel zelfvertrouwen opbouwen in de nabijheid van de hond. Bijna alle andere bedrijven (N=4) hebben aangegeven dat zij bewust de keuze hebben gemaakt om geen hond op de kinderopvang te nemen, omdat zij honden niet genoeg vertrouwen.

‘Buitenlust’ is naast de enige kinderopvang met een hond, ook de enige kinderopvang met een pony. Er is bij geen enkel bedrijf aangegeven dat zij absoluut geen pony of paard zouden willen hebben op het bedrijf. Bij ‘De Boerderij’ werd tijdens het interview de volgende uitspraak gedaan:

> *Plus dat we nu sinds een paar weken het dierenweitje klaar hebben. Dus daar kunnen ook de lammetjes en kippen en daar kan ook een paardje in komen.*
>
> *(Marko Vendrig, eigenaar van agrarische kinderopvang ‘De Boerderij’)*

Uit deze uitspraak blijkt dat ze bij ‘De Boerderij’ wel open staan voor vernieuwing. Ze geven aan dat ze in de toekomst eventueel een diersoort erbij zouden kunnen nemen, zoals een pony of paard. Deze uitspraak laat zien dat er op de agrarische kinderopvang, wat betreft de aanwezig diersoorten, mogelijk ruimte is voor vernieuwing.

Net als alle andere onderzochte bedrijven heeft kinderopvang ‘De Maashoeve’ kippen op het bedrijf, maar deze zitten niet alleen maar buiten in de ren of in het kippenhok. Hierover werd onderstaande uitspraak gedaan:

> *Dan hebben we de eieren in het kippenhok. En de kuikentjes doen we wel eens hier binnen onder een warme lamp.*
>
> *(Carla van den Bosch, eigenaresse van agrarische kinderopvang ‘De Maashoeve’)*

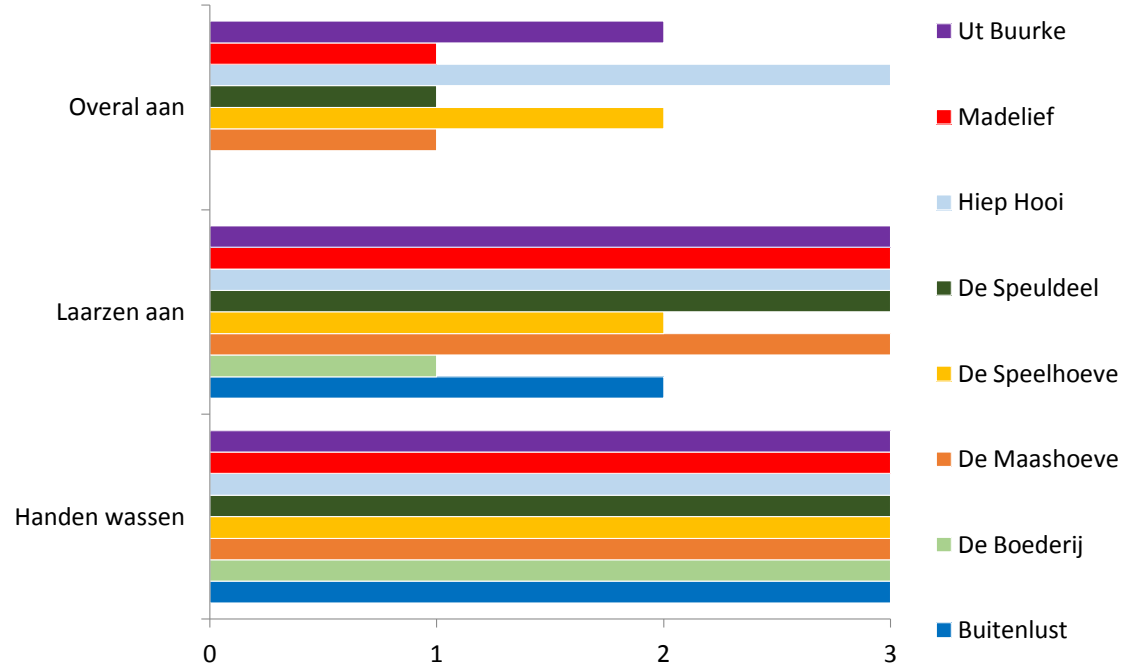
Uit deze uitspraak valt op te maken dat de dieren die aanwezig zijn bij de agrarische kinderopvang ook wel eens daadwerkelijk in de kinderopvang worden gehouden. Bij ‘De Maashoeve’ hebben ze wel eens kuikentjes binnen staan, maar bij ‘Ut Buurke’ hebben ze ook wel eens konijnen binnen in de kinderopvang gehad. Bij bijna alle bedrijven (N=6) worden wel eens dieren mee naar binnen genomen.

Erg opvallend is dat bijna alle bedrijven (N=6) in het bezit zijn van zowel boerderijdieren als huisdieren. ‘De Boerderij’ en ‘Madelief’ zijn de enige twee bedrijven waar enkel boerderijdieren gehouden worden.

3.2 Hygiëne

Het nadeel wat zich voordoet wanneer er met dieren gewerkt wordt, is dat de kans op ziekteverspreiding daarmee ook groter wordt. Op de meeste bedrijven is het keurmerk zoönosen aanwezig om de kan op ziekteverspreiding zo klein mogelijk te houden.
Zoönosen zijn ziektes die van dieren op mensen overgedragen kunnen worden. Dit keurmerk geeft aan dat er op dat bedrijf maatregelen zijn genomen om zoönosen te voorkomen en de kans op besmetting te beperken. (GDDiergezondheid, z.j.)

Op de agrarische kinderopvang worden ook maatregelen genomen om de kans op besmetting zo klein mogelijk te maken. Daarom zijn alle bedrijven (N=8) in het bezit van laarzen en de meeste bedrijven (N=6) in het bezit van overals. In Figuur 7 is te zien welke hygiëne maatregelen er door de bedrijven genomen worden en hoe vaak deze maatregelen worden toegepast. In deze figuur is de frequentie van de hygiënemaatregel aangegeven met een getal. Hierin staat de 0 voor nooit, 1 staat voor soms, 2 staat voor vaak en 3 staat voor altijd.

Figuur 7 Hygiëne maatregelen per bedrijf

In bovenstaand figuur is te zien dat er drie verschillende maatregelen genomen worden omtrent de hygiëne. Deze maatregelen zijn: Overal aan, Laarzen aan en handen wassen. Er is te zien dat op alle bedrijven (N=8) altijd de handen worden gewassen.

Tijdens een interview bij ´Hiep Hooi´ werd deze uitspraak gedaan:

> *Nou wij voeren geen vee aan. Dus dan draag je ook niks binnen.*
>
> *(Jopie Eikelenboom, eigenaresse van agrarische kinderopvang ´Hiep Hooi')*

Deze opmerking laat duidelijk zien dat er naast de hygiëne rondom de kinderen nog andere mogelijkheden zijn om de kans op ziekteoverdracht zo klein mogelijk te houden.

3.3 Huidige activiteiten

Op de agrarische kinderopvang worden op dit moment diverse activiteiten uitgevoerd met de dieren die hier aanwezig. Tijdens de interviews is er gevraagd naar welke activiteiten er uitgevoerd worden en tijdens de observaties is er gekeken hoe deze activiteiten in zijn werk gaan.

Uit de interviews is gebleken dat er verschillende activiteiten zijn die er met de dieren gedaan worden. Deze activiteiten zijn:

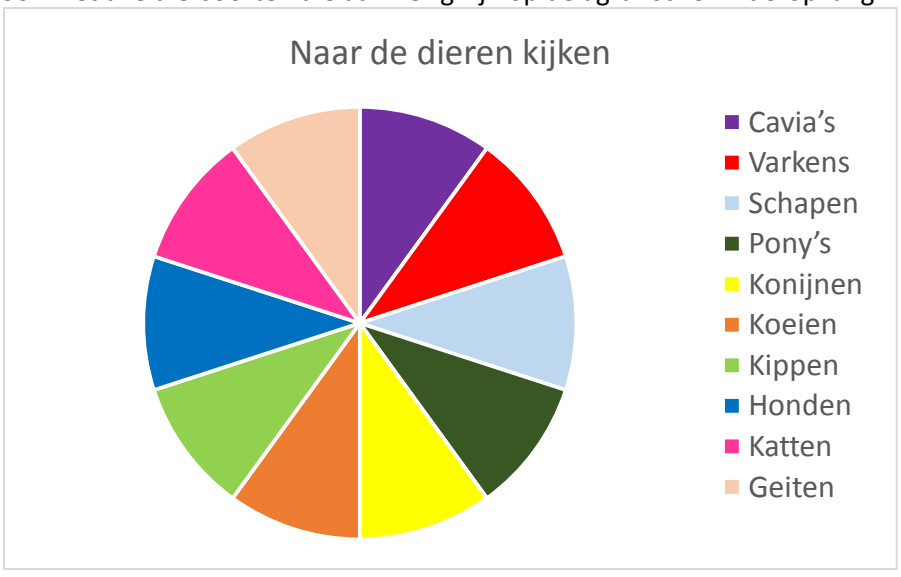
- Naar de dieren kijken.
- De dieren aaien.
- Bij de dieren gaan zitten.
- Spelen tussen de dieren.
- De dieren voeren.
- Eieren rapen.
- Hok uitmesten.
- Verhalen vertellen over de dieren.
- Eten tussen de dieren.

Deze activiteiten zijn echter niet allemaal mogelijk met alle diersoorten die aanwezig zijn op de agrarische kinderopvang. Er zal daarom per activiteit beschreven worden met welke diersoorten deze activiteit mogelijk uitgevoerd kan worden. Daarnaast zal er beschreven worden hoe deze activiteit het beste in zijn werk zou kunnen gaan.

De beschrijvingen van deze activiteiten zijn gebaseerd op de informatie die uit de interviews en observaties is voortgekomen. Per activiteit is er in een cirkeldiagram weergegeven met welke diersoorten deze activiteiten mogelijk zijn. Hierin zijn enkel de diersoorten die op de verschillende bedrijven aanwezig waren meegenomen.

Naar de dieren kijken.

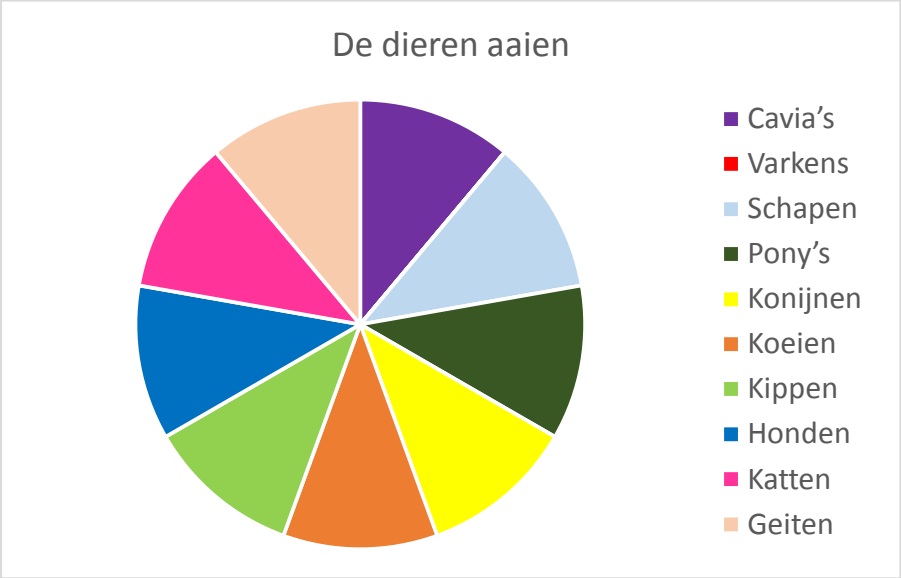
Een activiteit die op alle bedrijven (N=8) plaatsvindt en die ook onder de meeste omstandigheden wel kan worden uitgevoerd is het kijken naar de dieren. Zoals in Figuur 8 te zien is kan deze activiteit ook met alle diersoorten die aanwezig zijn op de agrarische kinderopvang worden uitgevoerd.

Figuur 8 Activiteit: naar de dieren kijken

Deze activiteit kan op verschillende manieren worden uitgevoerd. Er kan naar de dieren gekeken worden terwijl er iets over de dieren wordt verteld, maar er kan ook naar de dieren gekeken worden zonder dat hier verder een opdracht of activiteit aan verbonden is. In het laatste geval kan er een onderscheid gemaakt worden tussen: de kinderen zelfstandig deze activiteit uit laten voeren of dat er begeleiding bij aanwezig is. De afweging die hierin gemaakt wordt ligt vooral aan de plaats waar de dieren zich bevinden. Dit kan buiten het gezichtsveld van de begeleider zijn. Daarnaast bestaat er soms de mogelijkheid dat de kinderen het verblijf zelf kunnen betreden. Dit zal ook meegenomen worden in de afweging om de kinderen zelfstandig naar de dieren te laten kijken.

De dieren aaien.
Een andere activiteit, waarbij de kinderen wel lichamelijk contact hebben met het dier, is het aaien van de dieren. In Figuur 9 is te zien met welke diersoorten deze activiteit mogelijk is.

Figuur 9 Activiteit: de dieren aaien

In bovenstaand figuur is te zien dat deze activiteit met bijna alle dieren mogelijk is. Het aaien van de varkens wordt op de onderzochte bedrijven echter afgeraden. De reden die hierbij aangegeven werd is dat de dieren groot en onvoorspelbaar zijn. Bij alle andere diersoorten wordt de activiteit, het aaien van dieren, wel uitgevoerd. Deze activiteit wordt op de meeste bedrijven (N=5) altijd onder begeleiding gedaan. De begeleiders betreden dan samen met de kinderen het dierenverblijf. Op de bedrijven waar de kinderen zelfstandig het dierenverblijf betreden zijn de begeleiders vaak wel in de buurt om een oogje in het zeil te houden. Tijdens het aaien van de dieren moet er wel altijd gelet worden op het dier. Wanneer het dier aangeeft dat het de activiteit niet meer prettig vindt, kan er het beste gestopt worden met de activiteit. Het is afhankelijk van de grote van het dierenverblijf met hoeveel kinderen tegelijkertijd deze activiteit uitgevoerd kan worden.

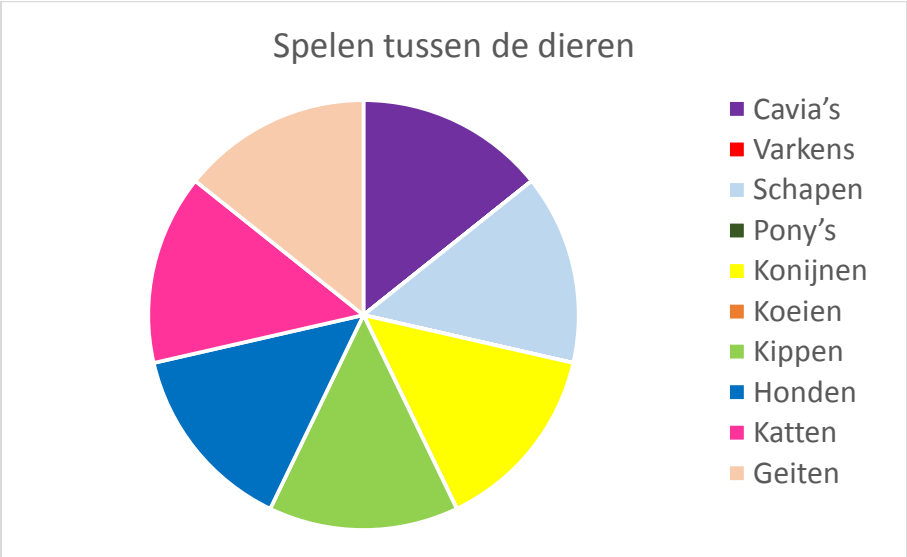
Bij de dieren gaan zitten.
Wanneer de kinderen in het dierenverblijf gaan zitten, maar er geen lichamelijk contact tussen kind en dier plaatsvindt bijvoorbeeld door te aaien, dan valt de activiteit onder bij de dieren gaan zitten. In Figuur 10 is te zien met welke diersoorten deze activiteit mogelijk is.

Figuur 10 Activiteit: bij de dieren gaan zitten

Deze activiteiten wordt bij drie diersoorten afgeraden. Dit is bij de varkens, pony's en koeien. Dit zijn de drie grotere diersoorten die op de agrarische kinderopvang aanwezig zijn. Alle andere diersoorten zijn kleiner en hebben een zachtaardigere uitstraling. Dit wil echter niet zeggen dat de dieren ook daadwerkelijk zachtaardiger zijn. Doordat er tijdens deze activiteit geen lichamelijk contact plaatsvindt tussen kind en dier blijven de dieren rustiger.

Spelen tussen de dieren.
Een activiteit waarbij er ook geen lichamelijk contact plaatsvindt tussen kind en dier, is wanneer de kinderen tussen de dieren spelen. Deze activiteit is mogelijk bij de diersoorten die in Figuur 11 staan weergegeven.

Figuur 11 Activiteit: spelen tussen de dieren

Deze activiteit wordt net als bij de activiteit 'Bij de dieren gaan zitten' afgeraden bij de drie grootste diersoorten: varkens, pony's en koeien. Bij deze activiteit vindt er geen contact plaats tussen kind en dier, maar zijn de kinderen op hun eigen manier aan het spelen tussen de dieren. Hierbij moet er wel opgelet worden of de kinderen niet te druk zijn voor de dieren en dat er niet teveel kinderen tegelijkertijd in het dierenverblijf zijn. Tijdens deze activiteit kunnen er hindernissen worden uitgezet

waar de dieren eventueel ook overheen kunnen om zo de interactie tussen kind en dier te stimuleren.

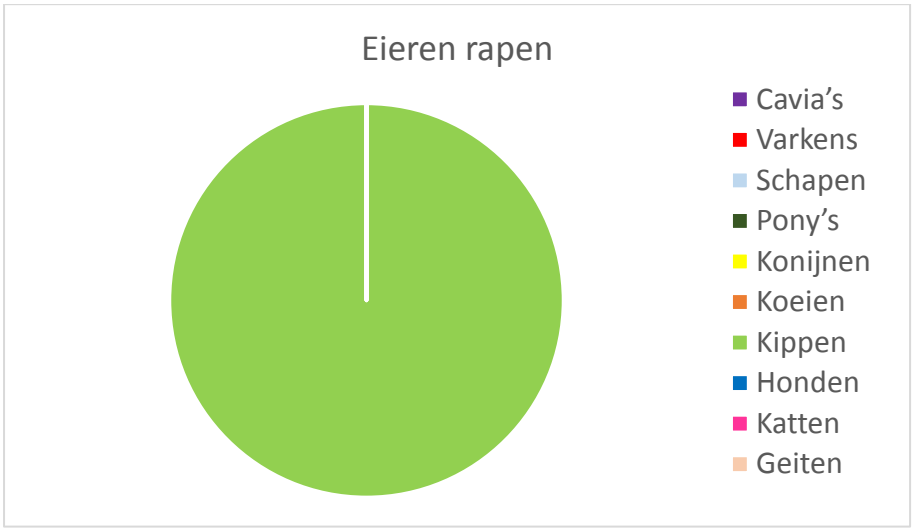
De dieren voeren.
Een activiteit die met alle diersoorten mogelijk is, zoals te zien in Figuur 12, is het voeren van de dieren.

Figuur 12 Activiteit: de dieren voeren

Het voeren van de dieren kan met meerdere kinderen tegelijkertijd worden gedaan en wordt ook op alle bedrijven (N=8) gedaan. Het voeren van de dieren kan een onderdeel van de dagelijkse routine zijn, maar kan ook gedaan worden wanneer er restjes brood of fruit over blijven. Het aantal kinderen waarmee de activiteit uitgevoerd wordt, is afhankelijk van de grote van het dierenverblijf en het feit of de kinderen daadwerkelijk het dierenverblijf betreden wanneer ze de dieren gaan voeren. Naast het voeren van de dieren kan er een extra activiteit aan verbonden worden gericht op wat de dieren eten. Hierbij kan er gekeken worden naar het hooi of de brok.

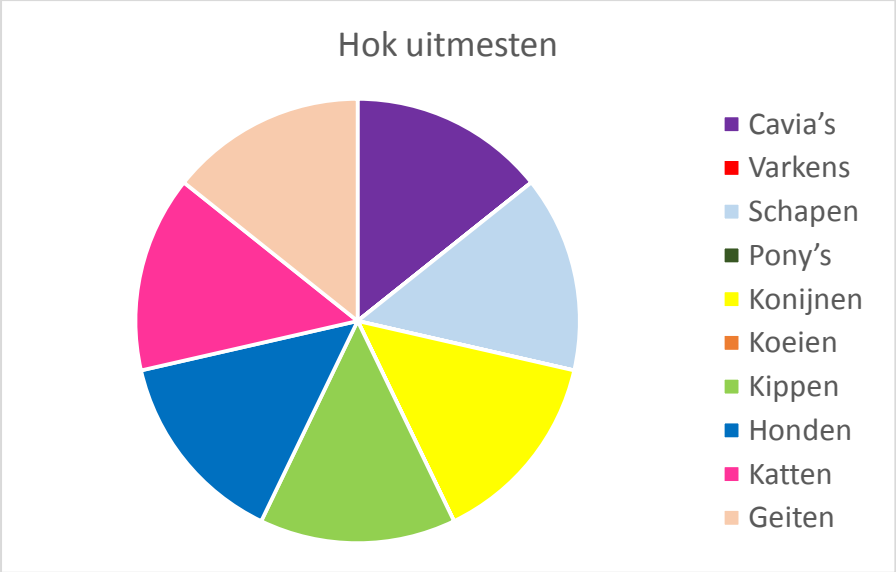
Eieren rapen.
Een activiteit die maar met een diersoort mogelijk is, zoals te zien in Figuur 13, is het rapen van de eieren.

Figuur 13 Activiteit: eieren rapen

Het rapen van de eieren is natuurlijk alleen mogelijk bij de kippen. Alle bedrijven (N=8) zijn in het bezit van kippen, dus deze activiteit zou bij alle bedrijven mogelijk zijn. Het rapen van de eieren kan door meerdere kinderen gedaan worden, dit is afhankelijk van de grote van het verblijf van de kippen. Deze activiteit is zowel onder begeleiding als zelfstandig mogelijk. Voor deze activiteit kan een mandje of emmer gebruikt worden om de eieren in te doen.

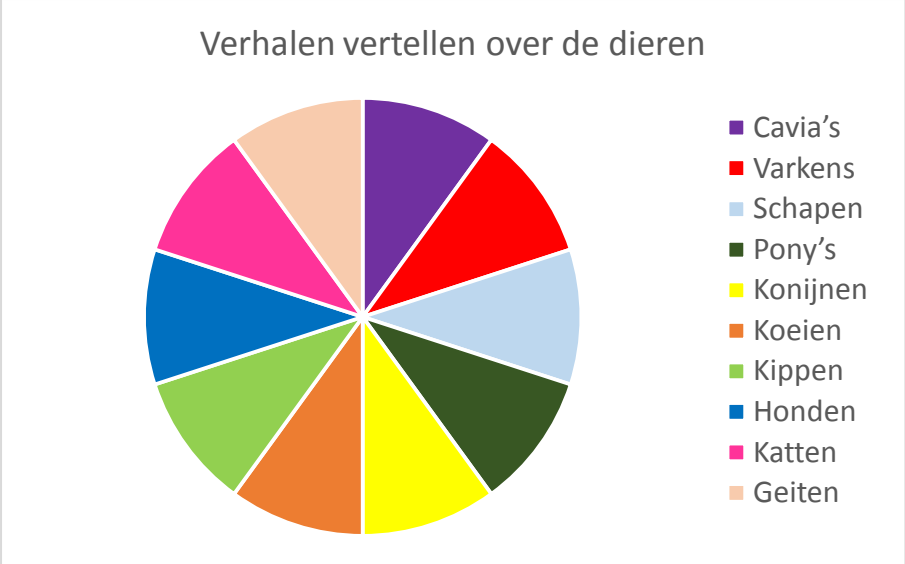
Hok uitmesten.
Een activiteit waar ook materialen bij nodig zijn, is het hok uitmesten. Deze activiteit is bij de meeste diersoorten mogelijk, zoals te zien in Figuur 14.

Figuur 14 Activiteit: hok uitmesten

Het hok uitmesten is een activiteit die slechts met een beperkt aantal kinderen tegelijkertijd uitgevoerd kan worden. Deze activiteit is niet met alle diersoorten mogelijk. Het uitmesten van de verblijven van de varkens, de pony's en de koeien wordt afgeraden wanneer de dieren in dezelfde ruimte zijn, omdat de dieren snel kunnen schrikken van de kinderen wanneer het hok wordt uitgemest en daarmee kan het voorkomen dat de dieren de kinderen verwonden doordat ze groter en sterker zijn. Voor het uitvoeren van deze activiteit zijn ook diverse materialen nodig, zoals een emmer, een schep, een bezem en een kruiwagen. Afhankelijk van de leeftijd van de kinderen kan er gekeken worden of er mogelijk een hooivork gebruikt wordt, bijvoorbeeld bij het uitmesten van de ponystal. Deze activiteit zal altijd onder toezicht en meestal ook onder begeleiding worden uitgevoerd. Tijdens het uitvoeren van deze activiteit dient er extra goed op de hygiëne gelet te worden.

Verhalen vertellen over de dieren.
Een geheel andere activiteit die wel met de dieren te maken heeft, maar die niet daadwerkelijk tussen de dieren uitgevoerd hoeft te worden is het vertellen van verhalen over de dieren. In Figuur 15 is te zien dat deze activiteit voor alle diersoorten mogelijk is.

Figuur 15 Activiteit: verhalen vertellen over de dieren

Het vertellen van verhalen over de dieren hoeft namelijk niet per sé tussen de dieren plaats te vinden. Hierdoor hoeven de kinderen niet het dierenverblijf in en kunnen dus ook alle kinderen tegelijkertijd deelnemen aan deze activiteit. Deze activiteit is ook mogelijk met diersoorten die niet gehouden worden op de agrarische kinderopvang, zoals vogels, vlinders en insecten.

Eten tussen de dieren.
Een activiteit die ook echt tussen de dieren plaats kan vinden is het eten tussen de dieren. Deze activiteit is echter slechts met een beperkt aantal diersoorten mogelijk, zoals te zien is in Figuur 16.

Figuur 16 Activiteit: eten tussen de dieren

Wanneer er met de kinderen tussen de dieren gegeten wordt, moet er wel de beschikking zijn over een groot dierenverblijf. De dierensoorten waarbij het mogelijk is om tussen de dieren te eten zijn: cavia's, konijnen, kippen, honden en katten. Het gaat hierbij dus voornamelijk om de kleine dieren. Tijdens het uitvoeren van deze activiteit moet er goed opgelet worden dat er geen direct of indirect contact plaatsvindt tussen het dier en het eten, bijvoorbeeld door het tussentijds aaien van de dieren.

Bij kinderopvang ‘De Speelhoeve’ werd aangegeven dat zij allerlei verschillende activiteiten met de dieren uitvoeren. En niet alleen met de dieren die zij op het bedrijf zelf hebben:

> *net als de dieren uit het bos, de insecten bekijken. Laten lopen over je hand. Wij vinden hier ook wel eens wat dieren, die of tegen de raam aan zijn gevlogen ofzo. Dat eens bekijken.*
>
> *(Sjan Claessens, eigenaar van agrarische kinderopvang ‘De Speelhoeve’)*

Uit deze uitspraak blijkt dat er niet alleen activiteiten worden uitgevoerd met de diersoorten die gehouden worden op de agrarische kinderopvang, maar ook de dieren die daar gewoon aanwezig zijn.

Bij agrarische kinderopvang ‘De Boerderij’ wordt er voor de BSO kinderen de activiteit vogel spotten aangeboden. De kinderen gaan in de weilanden op zoek naar allerlei verschillende vogelsoorten. Dit is ook een voorbeeld van een activiteit met dieren waarvan de diersoort niet op het bedrijf gehouden wordt.

3.4 Mogelijke activiteiten

Naast de activiteiten die op dit moment al worden uitgevoerd op de agrarische kinderopvang, zijn er nog veel meer mogelijkheden met de diersoorten die gehouden worden.

Een van de mogelijkheden die er is, is om de huidige activiteiten met de dieren uit te breiden met materialen. Tijdens het aaien van de geiten zou er ook een borstel gebruikt kunnen worden waarmee de geiten geaaid kunnen worden.

Een andere mogelijk is dat er tijdens het kijken naar de dieren een knutselactiviteit wordt uitgevoerd. De kinderen kunnen dan bijvoorbeeld de koeien die ze zien staan naschilderen of schaapjes knippen en plakken wanneer ze bij de schapenweide staan te kijken. Hierbij moet er wel opgelet worden dat de dieren de materialen niet te pakken kunnen krijgen, bijvoorbeeld door rondslingerende knutselmaterialen.

Wanneer er met de kinderen in een dierenverblijf wordt gezeten kan er ook een boekje worden voorgelezen aan de kinderen. De kinderen zullen zich dan vooral focussen op het luisteren naar het verhaal, waardoor de dieren die er rondlopen iets meer rust krijgen. Op deze manier kunnen de dieren ook beter aan de kinderen wennen. Enkele voorbeelden van boeken die voorgelezen kunnen worden aan de kinderen staan in Tabel 5.

Tabel 5 Boeken over de boerderij (Bol.com, 2016)

Naam	**Auteur**	**Uitgeverij**	**Leeftijd**
Boerderij	Tanja Louwers	Image Books	Vanaf 3 maanden
Baby voelboekje - Boerderij	Dawn Sirett	Veltman Uitgevers B.V.	0-1 jaar
Kiekeboe op de boerderij	Charlie Gardner	Veltman Uitgevers B.V.	Vanaf 1 jaar
Een dag op de boerderij	Samantha Meredith	Deltas	Vanaf 2 jaar
Dribbel naar de boerderij	Eric Hill	Van Holkema & Warendorf	Vanaf 2 jaar
Op de boerderij	Marjan van Zeyl	Christofoor, Uitgeverij	Vanaf 3 jaar
Ties en Trijntje op de boerderij	Yvon Jaspers	Ploegsma	Vanaf 4 jaar
De koe die een ei legde	Andy Cutbill	Lemniscaat, Uitgeverij	Vanaf 4 jaar
Opa Knoest op de boerderij	Frits Jongboom	Buddy Books	4-9 jaar
Waar is boer Bas?	Riet Wille	Zwijsen	Vanaf 6 jaar
De eitjesdief	Mary Heylema	Uitgeverij De Eenhoorn	Vanaf 7 jaar
De knotsgekke wereld van Lotte Wirwar – Boerderij op stelten	Alice Pantermüller	Deltas	9–12 jaar
De vijf op de oude boerderij	Enid Blyton	Gottmer Uitgevers Groep	Vanaf 9 jaar
Villa Beestenbende	Marian Schalk	den Hertog	Vanaf 9 jaar

Naast het voorlezen van boekjes in het dierverblijf, kunnen hier ook liedjes gezongen worden. Deze liedjes kunnen gerelateerd worden aan de dieren die in dit verblijf aanwezig zijn. Enkele voorbeelden van liedjes die gezongen kunnen worden zijn: Een koetje en een kalfje, Boer wat zeg je van mijn kippen en schaapje, schaapje, heb je witte wol (Kinderliedjes info, z.j.). Voor de teksten van deze liedjes wordt er verwezen naar de bron: ‘Kinderliedjes info’.

4 Resultaten stresssignalen

Naast de interviews en observaties heeft er ook een literatuurstudie plaatsgevonden. Deze literatuurstudie is gedaan voor de beantwoording van de volgende deelvraag: 'Wat zijn de stresssignalen van de verschillende diersoorten die gehouden worden op agrarische kinderopvang 'De Mukkenstal'?'

4.1 Resultaten omtrent de stresssignalen

Om de stresssignalen die de dieren die aanwezig zijn bij 'De Mukkenstal' te kunnen beschrijven heeft er een literatuurstudie plaatsgevonden. Deze literatuurstudie is gedaan naar de stresssignalen van geiten, koeien, kippen en konijnen. Per diersoort zal er een omschrijving worden gegeven van de signalen die deze diersoorten vertonen wanneer zij zich in een stressvolle situatie bevinden.

Er is echter wel een verschil tussen acute stress en chronische stress. Acute stress ontstaat onder omstandigheden die plotseling optreden en als zeer bedreigend worden ervaren. Chronische stress daar en tegen is stress die optreed onder langdurige bedreigende omstandigheden. Daarnaast kan chronische stress ontstaan door ongeschikte huisvesting en verkeerde voeding. (Smulders, z.j.) In dit hoofdstuk zal vooral worden ingegaan op de acute stress. Hier is voor gekozen, omdat er tijdens de activiteiten een kans bestaat op acute stress. Door een beschrijving van deze acute stresssignalen is de acute stress tijdens de activiteiten beter te herkennen en daarmee ook te voorkomen.

Stress is een gevoel dat voortkomt uit angst. Wanneer een dier angst ervaart en deze angst niet direct wordt weggenomen zal deze angst overgaan in stress. Het dier zal dan stressgedragingen gaan vertonen. Daarnaast zal de hartslag stijgen van een dier dat stress ondervindt. (Quality handling, 2009)

Wat opvallend is, is dat alle dieren die aanwezig zijn bij agrarische kinderopvang 'De Mukkenstal' van oudsher vluchtdieren zijn en dus ook prooidieren. Dit betekent dat ze snel schrikken. Deze dieren zijn kudde dieren, waardoor zij zich graag in de groep zullen bevinden en de leider zullen volgen. Doordat het vluchtdieren en prooidieren zijn gaan ze erg voorzichtig om met nieuwe situaties. (Vollema-Dorenbüsch & van der Wouden, 2008)
Konijnen zijn nachtdieren. Dat betekent dat ze tegen de schemering en 's nacht actief zijn. (Vollema-Dorenbüsch & van der Wouden, 2008)

Er wordt in dit hoofdstuk een onderscheid gemaakt tussen acute stresssignalen en tips die deze stress zouden kunnen voorkomen.

4.1.1 Stresssignalen geiten

Bij geiten kan er op verschillende manier stress ontstaan. De belangrijkste redenen voor het ontstaan van acute stress bij geiten is:

- Door snelle veranderingen in de omgeving van het dier.
- Door de verplaatsing van het dier.
- Door toevoeging van nieuwe dieren aan de groep. (Pouwels, 2016)

Het is dus belangrijk dat het dier voor een langere periode op dezelfde plek met dezelfde dieren gehouden wordt. Wanneer er echter toch een verandering in de omgeving plaats dient te vinden, dan kan dit het beste met zo min mogelijke mensen en op een zo rustige mogelijke manier gebeuren. (Ewing, Lay, & Borell, 1999)
Acute stress bij de geit kan voorkomen worden door een stabiele leefomgeving voor het dier te creëren en door de groepssamenstelling gelijk te houden (Pouwels, 2016).

Wanneer zich een van bovenstaande gebeurtenissen voordoet bestaat er de kans dat het dier acute stress zal ondervinden. Er zijn meerdere stresssignalen waaraan acute stress bij de geit te herkennen is.

- Het dier gaat meer mest maken, wat resulteert in dat het dier veel keutels zal laten vallen
- Het dier gaat blèren.
- Het dier gaat minder eten.
- Het dier heeft een verminderde melkgift. (Pouwels, 2016)
- Het dier neemt een ongewone houding aan.
- Het dier gaat zich afzonderen.
- Het dier gaat agressie vertonen. (Ewing, Lay, & Borell, 1999)

Agressief gedrag bij geiten komt vaker voor bij geiten die binnen gehouden worden dan bij geiten die in een weiland worden gehouden (Fiend, 1991).

Om acute stress te voorkomen is het ook belangrijk dat er een plek in het verblijf van de geit is waar het dier zich terug kan trekken (Schippers, 2007).

Een lichamelijk kenmerk van acute stress bij geiten is de stand van de oren. Wanneer een geit zijn oren naar achteren heeft staan geeft dit aan dat de geit angstig is. Een voorbeeld hiervan is te zien in Figuur 17.

Signaal	**Angstig**	**Gewenste situatie**
Stand van kop en oren		

Figuur 17 Stand van kop en oren geit (Iepema, Eekeren, & Govaerts, 2007)

In bovenstaand figuur is het verschil tussen een gewenste situatie en een angstige situatie weergegeven. Wanneer het dier angstig is houdt het de kop iets naar achter en staan de oren naar achteren toe gedraaid. (Iepema, Eekeren, & Govaerts, 2007)

Daarnaast is aan de houding van de geiten wanneer het verblijf wordt binnen gegaan veel af te lezen. En overzicht van een aantal signalen die de geiten kunnen afgeven wanneer het verblijf wordt binnengegaan is te zien in Tabel 6.

Tabel 6 Eerste indruk bij binnenkomst in stal (Iepema, Eekeren, & Govaerts, 2007)

Signaal	**De geiten zijn te rustig**	**Gewenste situatie**	**De geiten zijn onrustig**
Gedrag	Geiten blijven liggen, komen niet naar je toe	Nieuwsgierig en alert	Geiten rennen weg
Reactie op binnenkomst	Niet nieuwsgierig	Geiten kijken op	Schrikachtig
Aantal herkauwende dieren	Weinig dieren herkauwen	60% dieren herkauwen	Weinig dieren herkauwen

In bovenstaande tabel is te lezen welke signalen de dieren af kunnen geven. Wanneer de dieren onrustige signalen afgeven kan dit duiden op stress. Wanneer de dieren echter te rustig te zijn is ook geen goed teken. Dit kan duiden op ziekte. (Iepema, Eekeren, & Govaerts, 2007)
Door de stress vermindert de weerstand van de geiten. Hierdoor zijn ze meer vatbaar voor infecties en ziekten. (Newberry, 1999)

Naast de acute stress kan er ook chronische stress optreden bij geiten. Wanneer een van de volgende signalen zich voordoet kan dit erop duiden dat het dier last heeft van chronische stress.

- Het dier aborteert.
- Het dier heeft een verminderde melkgift.
- Het dier vermagert. (Pouwels, 2016)

4.1.2 Stresssignalen koeien

De stresssignalen van de koe komen erg veel overeen met die van de geit. De acute stresssignalen die koeien vertonen zijn:

- Het dier gaat veel mesten.
- Het dier begint te loeien.
- Het dier heeft een verminderde melkgift. (Pouwels, 2016)
- Het dier neemt een ongewone houding aan.
- Het dier gaat zich afzonderen.
- Het dier gaat agressie vertonen. (Ewing, Lay, & Borell, 1999)

Acute stress bij koeien kan op verschillende manieren ontstaan. De oorzaak kan liggen bij de mens, maar ook in de omgeving. De veroorzakers van acute stress door de omgeving kunnen zijn:

- Door snelle veranderingen in de omgeving van het dier.
- Door de verplaatsing van het dier.
- Door toevoeging van nieuwe dieren aan de groep. (Pouwels, 2016)
- Door verminderde ruimte voor het dier (Quality handling, 2009).

De koe heeft een persoonlijke ruimte. Deze persoonlijke ruimte kan per koe in oppervlakte iets verschillen, maar over het algemeen komt de persoonlijke ruimte overeen met het donkergroene gedeelte in **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.**. (Hulsen, 2004)

Figuur 18 Weergave van de persoonlijke ruimte van een koe (Hulsen, 2004)

Naast de omgevingsfactoren kan de mens ook de oorzaak zijn dat er stress ontstaat bij het dier. Wanneer de mens negatief gedrag vertoont richting het dier kan dit resulteren in acute stress. De negatieve gedragingen die de mens richting het dier kan vertonen zijn:

- Naar het dier schreeuwen.
- Het dier slaan.
- In de buurt van het dier snelle en onverwachtse bewegingen maken.
- De staart van de koe draaien. (Quality handling, 2009)

De acute stress kan bij koeien op verschillende manieren voorkomen worden. De manieren om acute stress bij koeien te voorkomen is:

- Een stabiele leefomgeving voor het dier creëren.
- De groepssamenstelling gelijk houden. (Pouwels, 2016)

- Het dier positief benaderen (Quality handling, 2009).

Wanneer de oorzaak van de acute stress bij de dieren niet weggenomen wordt, bestaat er een kans op chronische stress. Chronische stress bij koeien kan zich uiten in:

- Het dier heeft een verminderde melkgift.
- Het dier heeft een verminderde vruchtbaarheid. (Pouwels, 2016)

Een gezonde koe die helemaal vrij is van stress is alert en actief. De koe eet en drinkt goed en kan gemakkelijk gaan liggen en weer opstaan. (Hulsen, 2004)

Aan de houding van de kop van de koe kan al veel afgeleid worden. Je kunt hieraan herkennen hoe de koe zich voelt. De belangrijkste houdingen staan hieronder weergegeven:

Neutraal (zie Figuur 19).

Figuur 19 Houding koe: neutraal (Quality handling, 2009)

Wanneer de koe een neutrale houding heeft, kan de koe op een rustige manier benaderd worden. De neutrale houding van de koe kan herkend worden aan de nek die licht uitgestrekt is en het hoofd staat iets omhoog. Wanneer er geen mensen aanwezig zijn zal de koe veelal de neutrale houding aannemen. (Quality handling, 2009)

Onderdanig (zie Figuur 20).

Figuur 20 Houding koe: onderdanig (Quality handling, 2009)

Wanneer de koe een onderdanige houding aanneemt is de nek van de koe naar beneden uitgestrekt. De onderdanigheid bij de koe kan voortkomen uit angst. Het is dus belangrijk om goed op stresssignalen te letten wanneer de koe een onderdanige houding aanneemt. (Quality handling, 2009)

Zelfverzekerd (zie Figuur 21).

Figuur 21 Houding koe: zelfverzekerd (Quality handling, 2009)

De zelfverzekerde houding van de koe is hetzelfde als de neutrale houding. Ook hier houdt de koe de kop omhoog en is de nek licht uitgestrekt. Wanneer de koe zelfverzekerd is, is er meestal geen sprake van angst of stress. (Quality handling, 2009)

Verontrust (zie Figuur 22).

Figuur 22 Houding koe: verontrust (Quality handling, 2009)

Bij de verontruste houding van de koe is de kop van de kop op dezelfde hoogte als wanneer de koe een neutrale houding heeft. In de verontruste houding heeft de koe echter de nek helemaal naar voren uitgestrekt. Wanneer een koe een verontruste houding heeft, zal hij de situatie niet helemaal vertrouwen en is het dus belangrijk om goed op te letten of het dier geen stresssignalen vertoont. (Quality handling, 2009)

Licht dreigend (zie Figuur 23).

Figuur 23 Houding koe: licht dreigend (Quality handling, 2009)

Wanneer de koe een licht dreigende houding aanneemt moet er worden opgepast. Met een licht dreigende houding geeft de koe aan dat het de situatie niet prettig vindt. Op het moment dat de koe een licht dreigende houding aanneemt kan je het beste zo rustig mogelijk het verlaten. De licht dreigende houding kan herkend worden aan de kop lichtelijk naar beneden staat en de nek die niet uitgestrekt wordt. (Quality handling, 2009)

Dreigend (zie Figuur 24).

Figuur 24 Houding koe: dreigend (Quality handling, 2009)

Zodra de koe een dreigende houding laat zien kun je het beste zo snel mogelijk het verblijf verlaten. Een dreigende houding kan duiden op agressie. De dreigende houding is te herkennen de kop die ver naar beneden staat en de nek die helemaal ingetrokken is. (Quality handling, 2009)

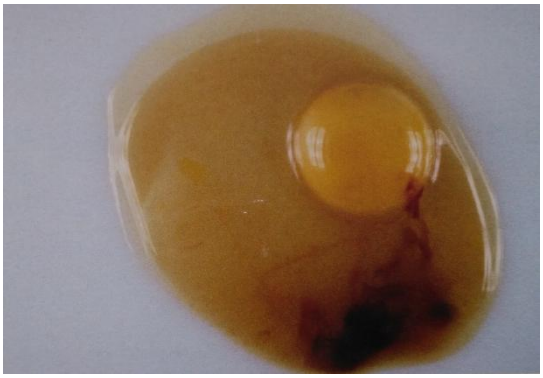
4.1.3 Stresssignalen kippen

Kippen zijn sociale dieren die onderling een rangorde hebben, de pikorde. Wanneer de pikorde uit balans is kan dit erg veel stress veroorzaken voor de dieren. Het dominante dier dat boven aan de pikorde staat pikt de onderdanige kippen. Kippen die dus onder aan de rangorde staan kunnen erg beschadigd raken en dit kan erg veel stress opleveren. Het is daarom verstandig om de kippen voldoende ruimte te geven en de groepssamenstelling zoveel mogelijk gelijk te houden. (Stad en land dierenklinieken, z.j.)

Naast de stress die kippen onderling veroorzaken kan de stress ook door de mens veroorzaakt worden. Dit kan bijvoorbeeld voorkomen wanneer er harde geluiden gebruikt worden of wanneer er snelle en onverwachtse bewegingen gemaakt worden in de nabijheid van de kip. De stresssignalen die de kip kan laten zien wanneer het last heeft van acute stress zijn:

- De dieren zetten hun nekveren omhoog.
- De dieren gaan overdreven scharrelen.
- De dieren gaan vluchtgedrag vertonen.
- De dieren kunnen afwijkingen in de eieren krijgen. (Pouwels, 2016)
- De dieren stoppen met eieren leggen.
- De dieren gaan in de rui. (Hendriksen, 2016)

De afwijkingen in de eieren kunnen zijn: dat de eieren sneller breken, bloedingen in het ei of een afwijkende dooier (Pouwels, 2016). Een voorbeeld van een bloeding in het ei is te zien in Figuur 25.

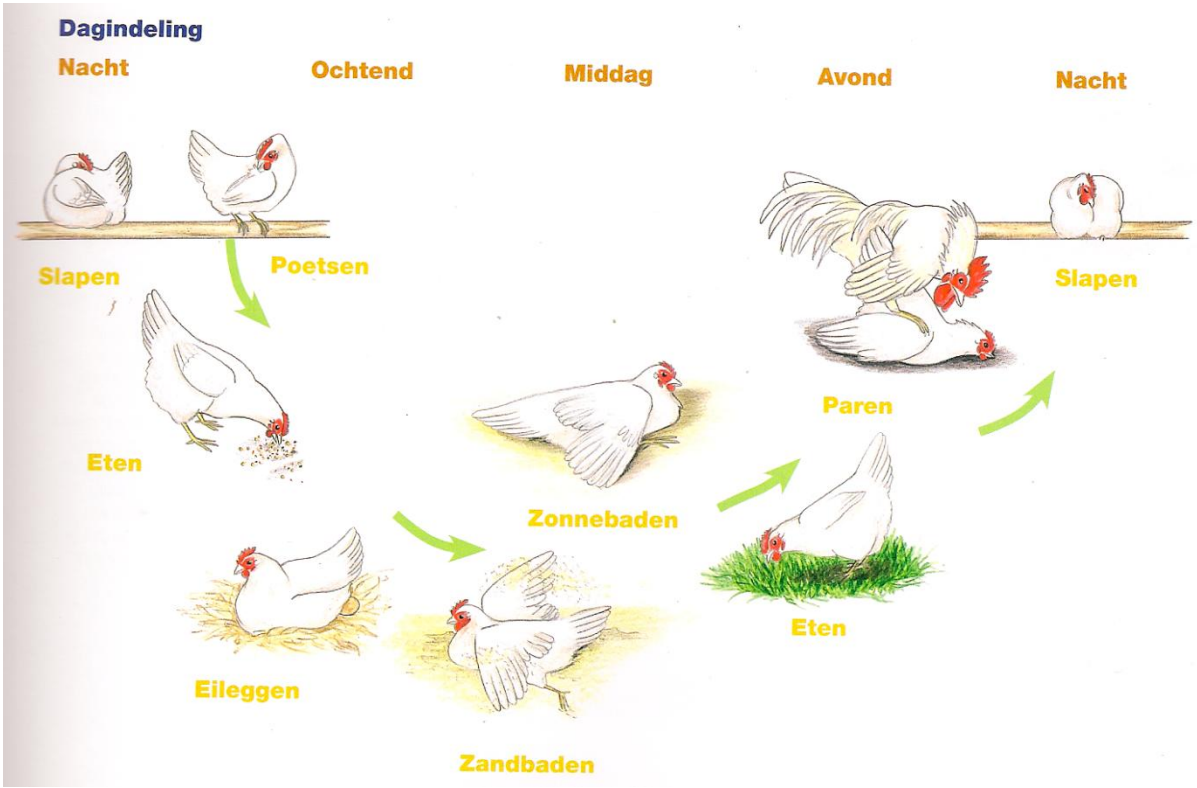
Figuur 25 Vlees- en bloedstippen op een ei (Bestman, Ruis, Heijmans, & Middelkoop, 2009)

Wanneer de dieren last hebben van chronische stress zal dit vooral zichtbaar zijn in de eiproductie. Het kan dan zijn dat de kippen minder eieren dan gewoonlijk leggen of dat de eiproductie helemaal stil komt te liggen. (Pouwels, 2016)

De stress die de kippen kunnen vertonen zal vooral voortkomen uit angst. Kippen die altijd binnen zitten zullen echter meer angst hebben dan kippen die ook naar buiten kunnen. Dit komt doordat de kippen die naar buiten kunnen meer prikkels gewend. Zij zullen dus minder snel ergens van schrikken en hierdoor ook minder stresssignalen vertonen. (Bestman, Ruis, Heijmans, & Middelkoop, 2009) Dit verschilt echter ook per ras. Vlees typische rassen, zoals wyandotte, zijn minder schrikachtig dan bijvoorbeeld Friese kippen. (Hendriksen, 2016)

Kippen hebben een hele strikte indeling van de dag. Deze dagindeling geldt echter alleen voor kippen die overdag naar buiten kunnen. Kippen beginnen de dag met eten en inspecteren van het hok. Hierna gaan ze een ei leggen, wat ongeveer een half uur tot een uur duurt. Vervolgens gaat de kip verder met de routine. Midden op de dag is het rustmoment van de kippen, ze nemen dan een stofbad en gaan zonnebaden. Later op de middag zijn de kippen weer iets meer actief en gaan ze

meer scharrelen en eten. (Bestman, Ruis, Heijmans, & Middelkoop, 2009) Een overzicht van de dagindeling van de kip is te zien in Figuur 26.

Figuur 26 Dagindeling kippen (Bestman, Ruis, Heijmans, & Middelkoop, 2009)

Wanneer er activiteiten met de kippen ondernomen worden kan dit het beste in de middag. In de middag kunnen de kippen het beste afleiding gebruiken om verveling te voorkomen. (Bestman, Ruis, Heijmans, & Middelkoop, 2009)

4.1.4 Stresssignalen konijnen

Bij konijnen is er een duidelijk verschil merkbaar tussen acute stress en chronische stress. Gedragingen zoals: zinloos graven, rondjes rennen, vachtplukken en tralie knagen, duiden op chronische stress. (Magnus, 2005)
Vachtplukken kan bij konijnen echter ook voorkomen wanneer ze gaan bevallen. Ze gebruiken de haren om een nestje van te maken (Stad en land dierenklinieken, z.j.). Wanneer het vachtplukken echter zonder reden gebeurt en het gedrag steeds extremer wordt is het een signaal voor chronische stress. De meeste chronische stresssignalen van konijnen zijn natuurlijke gedragen die in extreme en onnatuurlijke mate worden uitgevoerd. (Buseth & Saunders, 2015)

Wanneer het konijn echter last heeft van acute stress zal het eerder gedragingen vertonen als:

- Het konijn kruipt ineen met opengesperde ogen.
- Het konijn gaat snel ademen.
- Het konijn gaat vluchten.
- Het konijn stampt op de grond. (Magnus, 2005)
- Het konijn knarst hard met de tanden.
- Het konijn gaat niezen.
- Het konijn maakt een smal neusje. (Dierentrainer, z.j.)

Wanneer een konijn vanwege acute stress met de tanden knarst, is dit vaak langzaam, maar met een hard geluid. De ogen zijn dan meestal ook wat vergroot. (Dierentrainer, z.j.) Wanneer het dier juist zachtjes met de tanden knarst, is dat een teken dat het dier zich prettig voelt (Pouwels, 2016).

De neus van een ontspannen konijn is breed. Wanneer een konijn echter ergens bang voor is zal hij een smal neusje maken. Dit doet hij door zijn wangen een naar binnen te trekken. Dit is een duidelijk signaal van acute stress bij konijnen. (Dierentrainer, z.j.)

Stress kan bij konijnen zelfs levensgevaarlijk zijn. Wanneer het konijn ergens van schrikt, bijvoorbeeld wanneer er iemand op het konijn af rent, dan kan het konijn acuut sterven door de stress die het ervaart. (Buseth & Saunders, 2015) De stress kan dan een hartstilstand veroorzaken (Harcourt-Brown, 2002).

Stress kan bij konijnen ook de eetlust wegnemen en daarmee zelfs lijden tot anorexie. Ook een te hoge bloedsuikerspiegel bij konijnen is vaak stress gerelateerd. (Harcourt-Brown, 2002)

4.2 Tips voor het hanteren van dieren

Om stress te voorkomen bij deze dieren is het makkelijk om tijdens de benadering van het dier voer mee te nemen. Hiermee kun je de aandacht van de dieren trekken. Zorg wel dat je rustig naar de dieren toe loopt. Wanneer je een dier wilt aaien, benader hem dan altijd van de voorkant. (Vollema-Dorenbüsch & van der Wouden, 2008)

Het is verstandig om dieren niet op te pakken wanneer dit niet nodig is. Dit voorkomt onnodige stress. Mocht een dier echter toch opgepakt dienen te worden om het bijvoorbeeld te verplaatsen, dan is het verstandig om dit 's avonds te doen. Omdat kippen van nature erg schuw zijn zullen ze proberen te ontsnappen wanneer je ze op wilt pakken. Wanneer je zorgt dat de kippen je gezien hebben voordat je het verblijf binnen gaat kun je erg veel stress voorkomen. Als je een kip probeert op te pakken kun je dit het beste in één beweging doen. Als je de kip oppakt druk je met een hand de kip tegen je eigen lichaam. Met de andere hand kun je de vleugels beetpakken, zodat de vleugels gefixeerd worden. (Vollema-Dorenbüsch & van der Wouden, 2008) Een voorbeeld van hoe je een kip vast houdt is te zien in Figuur 27.

Figuur 27 Juist oppakken kip (Kippenforum, 2007)

Wanneer je een konijn uit het hok wilt tillen kun je het konijn het beste fixeren. Als je de kop van het konijn onder je arm houdt zal hij rustig worden, omdat hij niets meer kan zien. Je pakt het konijn eerst bij het nekvel en ondersteund daarna direct de achterhand. Vervolgens zet je het konijn tegen je aan met zijn kop onder je bovenarm. Bij het oppakken van konijnen moet er op gelet worden dat het konijn niet enkel bij zijn nekvel wordt opgepakt, waardoor hij gaat spartelen. Hierdoor kan het dier namelijk zijn rug breken. Bij het oppakken van konijnen moet er dus altijd op worden gelet dat de achterkant van het dier ondersteund wordt. (Onwikkelcentrum, z.j.) Een voorbeeld van hoe je een konijn vasthoudt is te zien in Figuur 28.

Figuur 28 Juist oppakken konijn (LICG, z.j.)

Een konijn geeft zelf aan wanneer het geaaid wil worden. Wanneer een konijn met zijn snuit tegen de hand duwt wil het geaaid worden. Wanneer het konijn de hand echter weg zal duwen is dat een teken dat het met rust gelaten wil worden. Wanneer een konijn schrikt zal het met zijn achterpoten gaan stampen. (Stichting Konijnen Belangen, 2016)

Bij koeien zal het dier zelf aangeven wanneer het zich op zijn gemak voelt wanneer er mensen in de buurt zijn. Wanneer de koe minder stress heeft zal hij zelfstandig naar de mensen toe komen en zal ook minder snel weggaan. Door veel contact met het dier te maken zal de stress die het dier ondervindt tijdens het contact afnemen. De hartslag zal tijdens het contact dalen waardoor de stress vermindert. De manieren waarop er contact gemaakt kan worden met de koeien is door middel van: aaien, krabben, hand op de schouder leggen en tegen de flank aan leunen. (Quality handling, 2009) Een voorbeeld van hoe er tegen de flank van een koe geleund kan worden is te zien in Figuur 29.

Figuur 29 Tegen de flank leunen van de koe (Quality handling, 2009)

5 Resultaten stressherkenning

In het vorige hoofdstuk zijn de stresssignalen besproken die de diersoorten die aanwezig zijn bij 'De Mukkenstal' kunnen vertonen. Het was echter niet bekend of deze stresssignalen ook daadwerkelijk herkend werden door de werknemers van de agrarische kinderopvang.

In dit hoofdstuk zullen de resultaten besproken worden die aan de hand van interviews en observaties verkregen zijn voor de beantwoording van de onderstaande deelvraag.

- Hoe herkennen de werknemers van de agrarische kinderopvang de stresssignalen bij de verschillende diersoorten die aanwezig zijn?

5.1 Resultaten omtrent de voorkennis van de werknemers

Op de agrarische kinderopvang is het wettelijk verplicht dat alle werknemers in het bezit zijn van een pedagogische scholing. Op alle bedrijven (N=8) zijn de werknemers dan ook pedagogisch geschoold. Op geen enkel bedrijf is echter een werknemer werkzaam met een agrarische opleiding.

Op de meeste bedrijven (N=6) zijn wel één of meerdere werknemers met een voorkennis van het agrarisch vak. Deze werknemers komen veelal zelf van een boerenbedrijf hebben hier de basiskennis opgedaan die ze nu op de agrarische kinderopvang gebruiken.

Wanneer er op de agrarische kinderopvang nieuwe werknemers komen solliciteren wordt erop gelet dat de werknemers zowel affiniteit met kinderen als met dieren hebben. Bij kinderopvang 'De Boerderij' werd onderstaande uitspraak gedaan:

> *Er wordt wel naar gevraagd, maar of dat werkelijk zo is dat moet later blijken.*
>
> *(Marko Vendrig, eigenaar van agrarische kinderopvang 'De Boerderij')*

Uit deze opmerking valt op te merken dat er wel aandacht wordt besteed aan de kennis van dieren van werknemers, maar dat dit niet heel belangrijk is.

De werknemers krijgen tijdens het werken op de agrarische kinderopvang vanzelf de kennis over het werken met dieren. Ze krijgen echter vooraf geen cursus of uitleg hierover.

5.2 Resultaten omtrent het herkennen van stress

Bij het uitvoeren van activiteiten met dieren is het erg belangrijk dat er gelet wordt op de stress van de dieren. Het is dus belangrijk dat de werknemers de stress bij de dieren herkennen.

Alle medewerkers die op die op de agrarische kinderopvang werkzaam zijn, zijn allemaal pedagogisch geschoold en hebben verder weinig ervaring met dieren. Hierdoor is de kennis over dieren bij de meeste erg laag. Op sommige bedrijven zijn enkele medewerksters die enige kennis van dieren hebben doordat ze vroeger zelf op een boerderij hebben gewoond.

Doordat de meeste werknemers geen kennis over dieren hebben, kunnen zij de stresssignalen bij de dieren ook niet herkennen. Dit geven zij zelf ook aan. De meeste werknemers hebben ook aangegeven dat zij de stress van de dieren eigenlijk pas herkennen als het al te laat is.

> *Maar je ziet wel of een konijn stress heeft […] dat voel je gewoon.*
>
> *(Carla van den Bosch, eigenaresse van agrarische kinderopvang 'De Maashoeve')*

De meeste werknemers geven aan dat zij het werken met dieren op gevoel doen. Zij zeggen aan te voelen wanneer een dier stress heeft en de activiteit beter gestopt kan worden. Wanneer naar stresssignalen wordt gevraagd wordt enkel ingegaan op het gevoel dat de werknemers hebben bij de dieren en niet op de daadwerkelijk te herkennen signalen.

Ook tijdens de observaties is gebleken dat niet alle stresssignalen worden herkend bij de dieren en dat er ook niet altijd op tijd wordt ingegrepen wanneer een dier stress heeft.

6 Discussie

In dit hoofdstuk zullen enkele punten behandeld worden die mogelijk van invloed kunnen zijn geweest op de resultaten van dit onderzoek. Er zal per punt aangegeven worden waarom dit eventueel discutabel kan zijn.

6.1 Discussiepunten interviews

Voor de uitvoering van dit onderzoek zijn interviews afgenomen met zowel eigenaren als werknemers. Er is echter niet op elk bedrijf met een of meerdere werknemers gesproken. Hierdoor zijn de resultaten die gebaseerd zijn op de interviews met werknemers niet gekoppeld aan de uitspraken die de eigenaar heeft gedaan.

6.2 Discussiepunten observaties

Naast de interviews hebben er ook observaties plaatsgevonden. Het was echter niet mogelijk om op alle bedrijven observaties uit te voeren. In dit onderzoek zijn de praktijkvoorbeelden dus gebaseerd op slechts enkele observaties. Hierdoor konden niet alle uitspraken uit de interviews verduidelijkt worden door middel van de observaties.

6.3 Discussiepunten literatuuronderzoek

In het literatuuronderzoek is vooral gekeken naar de acute stresssignalen die de dieren kunnen vertonen. Er bestaat echter ook een mogelijkheid dat de dieren last hebben van chronische stress, waardoor ze anders reageren op de mens. Aan de hand van enkel de acute stresssignalen kan dus niet verklaard worden waarom dieren bijvoorbeeld plotseling agressief gedrag vertonen.

6.4 Discussiepunten folder

In de folder zijn geen concrete stresssignalen van de dieren opgenomen, maar enkel beschrijvingen van manieren waarop de dieren zo goed mogelijk benaderd kunnen worden. Door enkel het lezen van de folder zullen de werknemers dus geen beeld krijgen van de stresssignalen die de dieren kunnen vertonen. In de folder wordt wel doorverwezen naar het onderzoeksrapport, maar het is niet duidelijk of de werknemers daar ook daadwerkelijk in zullen kijken.
Daarnaast wordt de folder enkel via het onderzoeksrapport verspreid. Hierdoor zal de folder niet bij iedereen die de folder nodig heeft terecht komen.

6.5 Discussiepunten betrouwbaarheid en geldigheid

In dit onderzoek is gewerkt met een steekproef uit de populatie. De populatie is in dit onderzoek: alle bedrijven in de agrarische kinderopvang die aangesloten zijn bij de VAK. Dit betekent dus dat alle bedrijven in de populatie aan bepaalde eisen voldoen, omdat ze lid zijn van een organisatie die dit verplicht stelt. Het is echter niet bekend of de bedrijven in de agrarische kinderopvang die niet aangesloten zijn bij de VAK ook aan deze eisen voldoen. Hierdoor kan er dus geen uitspraak worden gedaan over de gehele agrarische kinderopvang in Nederland.
Daarnaast zijn de resultaten van dit onderzoek gebaseerd op een steekproef en niet op de gehele populatie. Wanneer de steekproef voor dit onderzoek te klein is geweest, kunnen de uitkomsten van dit onderzoek mogelijk geen juiste weerspiegeling van de werkelijke situatie geven.

Dit onderzoek is uitgevoerd in een tijdsbestek van ongeveer zes maanden. Hierdoor heeft er tijdens het uitvoeren van het onderzoek enige tijdsdruk plaatsgevonden. Dit kan invloed hebben gehad op de resultaten die gepresenteerd zijn, doordat er onvoldoende informatie is verzameld om een betrouwbare uitspraak te kunnen doen.

6.6 Discussiepunten conceptueel model

In het conceptueel model is aangegeven dat er gekeken zal worden naar de instructies die de werknemers geven aan de kinderen tijdens het uitvoeren van een activiteit met dieren. Hier is echter tijdens het uitvoeren van de observaties niet op gelet. Er is enkel gelet op de handelingen die de werknemers uitvoeren, maar niet op wat de werknemers tegen de kinderen zeggen.
Daarnaast zou er onderzoek worden gedaan naar de hygiëne rondom de dieren volgens het conceptueel model. Ook hier is tijdens het onderzoek niet naar gekeken. Er is wel gevraagd naar de maatregelen die er genomen zijn rondom de hygiëne van kinderen en de manieren die gebruikt worden om de kans op ziekteverspreiding zo klein mogelijk te maken, maar naar de hygiëne van de dieren in de leefomgeving is niet gekeken. Op het gebied van hygiëne rondom de dieren is er wel gekeken naar zoönosen.
Daarentegen is er op diergebied verder gekeken dan enkel de stresssignalen van de dieren. Er is namelijk ook gekeken naar tips voor handelingen van de werknemers om de kans op stress bij de dieren zo klein mogelijk te maken.

7 Conclusie

In dit hoofdstuk zal er antwoord gegeven worden op de hoofdvraag van dit onderzoek. De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: welke activiteiten kunnen worden uitgevoerd met de diersoorten die aanwezig zijn op de agrarische kinderopvang waarbij de dieren zo min mogelijk stress ervaren?

Om het antwoord op de hoofdvraag te verduidelijken, zullen allereerst de deelvragen beantwoord worden.

7.1 Conclusie op de deelvragen

In deze paragraaf zullen de conclusie op de deelvragen een voor een behandeld worden.

Welke activiteiten worden uitgevoerd met de verschillende diersoorten die aanwezig zijn op de agrarische kinderopvang?

Op de agrarische kinderopvang worden erg veel verschillende diersoorten gehouden. Deze diersoorten lopen uiteen van huisdieren tot echte boerderij dieren. De diersoorten die gehouden worden op de agrarische kinderopvang zijn: cavia's, varkens, schapen, pony's, konijnen, koeien, kippen, honden, katten en geiten.

Deze diersoorten worden echter niet op alle bedrijven gehouden. De diersoorten die het vaakst gehouden worden op de agrarische kinderopvang zijn: cavia's, schapen, konijnen, koeien, kippen en geiten. Er worden dus zowel grootte als kleine dieren gehouden op de agrarische kinderopvang. Alle bedrijven zijn in het bezit van meerdere diersoorten.

Om de hygiëne te handhaven rondom deze diersoorten zijn de meeste bedrijven in het bezit van het keurmerk zoönosen en dragen de kinderen meestal laarzen en een overal als ze naar de dieren toe gaan. Op alle bedrijven wordt strikt gelet op het handen wassen nadat de kinderen activiteiten bij de dieren hebben uitgevoerd.

Op dit moment worden er nog vrij weinig activiteiten uitgevoerd met de dieren die aanwezig zijn op de agrarische kinderopvang. Op de meeste bedrijven (N=5) wordt er niet dagelijks een activiteit met dieren uitgevoerd. De activiteiten die momenteel uitgevoerd worden zijn vooral gericht op de verzorging van de dieren. Dit betekent dat de kinderen op de agrarische kinderopvang helpen met het voeren van de dieren, het rapen van de eieren en het verschonen van de hokken. Daarnaast worden er nog enkele activiteiten uitgevoerd die direct gericht zijn op het dier zoals: verhalen vertellen over de dieren en spelen tussen de dieren maar ook naar de dieren kijken en de dieren aaien. Ondanks dat deze activiteiten worden uitgevoerd zijn de kinderen op de meeste bedrijven erg weinig in contact met dieren.

Op sommige bedrijven kunnen de kinderen zelfstandig naar de dieren toe gaan. Dit vergroot het contact tussen kind en dier, maar kan mogelijk wel het dierenwelzijn verminderen, doordat de kinderen de dieren mogelijk op de verkeerde manier hanteren of de dieren op een andere wijze stress bezorgen.

Naast de activiteiten die momenteel al uitgevoerd worden zijn nog veel meer mogelijkheden om het contact tussen kind en dier te vergroten. Hierbij is eraan gedacht om het contact tussen kind en dier te vergroten, maar het dierenwelzijn niet te verminderen. Enkele voorbeelden van deze activiteiten kunnen zijn: het toevoegen van materialen aan de activiteiten, bijvoorbeeld door het dier met een borstel te aaien in plaats van met de blote hand. Hierbij moet wel goed opgelet worden dat er niet een te grove borstel gebruikt wordt. De kinderen kunnen ook knutselen vlakbij de dieren, zoals bijvoorbeeld de dieren naschilderen. Er moet dan wel goed opgelet worden dat er geen

knutselspullen bij de dieren terecht komen. En in plaats van dat er verhalen verteld worden over de dieren kunnen de kinderen ook in het dierenverblijf gaan zitten en hier boekjes over dieren lezen of liedjes zingen over dieren. Let bij deze activiteiten wel op dat de kinderen niet te veel lawaai maken zodat de dieren er van kunnen schrikken.

Alle bedrijven hebben aangegeven dat zij open staan voor vernieuwingen. Zij zouden het zeer interessant vinden om nieuwe activiteiten uit te proberen en hier meer over te weten te komen.

Wat zijn de stresssignalen van de verschillende diersoorten die gehouden worden op agrarische kinderopvang 'De Mukkenstal'?

Op agrarische kinderopvang 'De Mukkenstal' worden geiten, koeien, kippen en konijnen gehouden. Deze dieren hebben elk hun eigen stresssignalen. Bij deze dieren kan de stress echter wel veelal op dezelfde manier voorkomen worden, namelijk door de dieren altijd rustig en van voren te benaderen, geen harde geluiden te maken vlakbij de dieren en de groepssamenstelling gelijk te houden.

De acute stresssignalen die bij de bovenstaande diersoorten kunnen voorkomen staan weergegeven in Tabel 7.

Tabel 7 Overzicht stresssignalen van de diersoorten die aanwezig zijn bij 'De Mukkenstal'

	Meest voorkomende acute stresssignalen
Geiten	Het dier gaat meer mest maken, wat resulteert in dat het dier veel keutels zal laten vallen
	Het dier gaat blèren.
	Het dier gaat minder eten.
	Het dier heeft een verminderde melkgift.
	Het dier neemt een ongewone houding aan.
	Het dier gaat zich afzonderen.
	Het dier gaat agressie vertonen.
	Het dier heeft de oren naar achteren staan.
Koeien	Het dier gaat veel mesten.
	Het dier begint te loeien.
	Het dier heeft een verminderde melkgift
	Het dier neemt een ongewone houding aan.
	Het dier gaat zich afzonderen.
	Het dier gaat agressie vertonen.
Kippen	Het dier zet zijn nekveren omhoog.
	Het dier gaat overdreven scharrelen.
	Het dier gaat vluchtgedrag vertonen.
	Het dier kan afwijkingen in de eieren krijgen.
	Het dier stopt met eieren leggen.
	Het dier gaat in de rui.

Konijnen	Het dier kruipt ineen met opengesperde ogen.
	Het dier gaat snel ademen.
	Het dier gaat vluchten.
	Het dier stampt op de grond.
	Het dier knarst hard met de tanden.
	Het dier gaat niezen.
	Het dier maakt een smal neusje.
	Het dier gaat minder eten.
	Het dier krijgt een hartstilstand.

Hoe herkennen de werknemers van de agrarische kinderopvang de stresssignalen bij de verschillende diersoorten die aanwezig zijn?
Alle werknemers die op de agrarische kinderopvang werkzaam zijn hebben een pedagogische achtergrond. In de pedagogische studies wordt echter geen aandacht besteed aan het hanteren van dieren. Op alle bedrijven hebben de meeste werknemers geen of weinig kennis in het herkennen van stresssignalen en het hanteren van de dieren. Op vijf van de onderzochte bedrijven zijn een of twee werknemers werkzaam die kennis hebben opgedaan over dieren tijdens hun opvoeding op de boerderij of door eerdere werkzaamheden op een agrarische kinderopvang.

Alle werknemers geven aan dat zij te weinig kennis van dieren hebben om de stresssignalen van de dieren te kunnen herkennen. Ze proberen er zo goed mogelijk op te letten wanneer ze naar de dieren gaan, maar waar ze precies op moeten letten is niet duidelijk. Wanneer een dier agressief gedrag vertoont zullen de werknemers de activiteiten altijd stoppen, maar angst bij dieren wordt niet door alle werknemers herkend.

Alle werknemers geven aan dat zij het belangrijk vinden dat er naar het dierenwelzijn gekeken wordt en dat zij hier graag meer kennis over op zouden willen doen. Ook zouden zij graag willen weten hoe ze de stresssignalen kunnen herkennen zodat ze hier beter op in kunnen spelen.

7.2 Conclusie op de hoofdvraag

Welke activiteiten kunnen worden uitgevoerd met de diersoorten die aanwezig zijn op de agrarische kinderopvang waarbij de dieren zo min mogelijk stress ervaren?

Er zijn verschillende activiteiten mogelijk met de verschillende diersoorten die aanwezig zijn op de agrarische kinderopvang. De activiteiten die mogelijk zijn met en tussen de dieren zijn:

- **Naar de dieren kijken.**
  Tijdsbestek: deze activiteit zal ongeveer 5 tot 20 minuten duren, afhankelijk van de concentratieboog van de kinderen.
  Aantal kinderen: deze activiteit kan met alle kinderen tegelijkertijd gedaan worden.
  Leeftijd kinderen: deze activiteit is geschikt voor alle leeftijden.
  Aantal begeleiders: voor deze activiteit zijn het landelijk bepaald aantal werknemers nodig zoals weergegeven in Tabel 4.
  Benodigde materialen: voor de uitvoering van deze activiteit zijn geen materialen nodig.

- **De dieren aaien.**
  Tijdsbestek: deze activiteit zal ongeveer 5 tot 10 minuten duren, afhankelijk van de concentratieboog van de kinderen.

Aantal kinderen: deze activiteit kan met ongeveer 3 kinderen tegelijkertijd gedaan worden.
Leeftijd kinderen: deze activiteit is geschikt voor alle leeftijden.
Aantal begeleiders: voor deze activiteit zijn het landelijk bepaald aantal werknemers nodig zoals weergegeven in Tabel 4.
Benodigde materialen: voor de uitvoering van deze activiteit zijn geen materialen nodig.

- **Bij de dieren gaan zitten.**
  Tijdsbestek: deze activiteit zal ongeveer 5 tot 15 minuten duren, afhankelijk van de concentratieboog van de kinderen.
  Aantal kinderen: deze activiteit kan met alle kinderen tegelijkertijd gedaan worden, wanneer het hok zeer ruim is.
  Leeftijd kinderen: deze activiteit is geschikt voor alle leeftijden.
  Aantal begeleiders: voor deze activiteit zijn het landelijk bepaald aantal werknemers nodig zoals weergegeven in Tabel 4.
  Benodigde materialen: voor de uitvoering van deze activiteit zijn geen materialen nodig.

- **Spelen tussen de dieren.**
  Tijdsbestek: deze activiteit zal ongeveer 5 tot 20 minuten duren, afhankelijk van de concentratieboog van de kinderen.
  Aantal kinderen: deze activiteit kan met ongeveer 5 kinderen tegelijkertijd gedaan worden.
  Leeftijd kinderen: deze activiteit is geschikt voor kinderen vanaf ongeveer 4 jaar.
  Aantal begeleiders: voor deze activiteit zijn het landelijk bepaald aantal werknemers nodig zoals weergegeven in Tabel 4.
  Benodigde materialen: voor de uitvoering van deze activiteit zijn geen materialen nodig.

- **De dieren voeren.**
  Tijdsbestek: deze activiteit zal ongeveer 5 tot 10 minuten duren.
  Aantal kinderen: deze activiteit kan met ongeveer 5 kinderen tegelijkertijd gedaan worden.
  Leeftijd kinderen: deze activiteit is geschikt voor kinderen vanaf ongeveer 2 jaar.
  Aantal begeleiders: voor deze activiteit zijn het landelijk bepaald aantal werknemers nodig zoals weergegeven in Tabel 4.
  Benodigde materialen: voor de uitvoering van deze activiteit is de diervoeding, een emmer en een schepje nodig.

- **Eieren rapen.**
  Tijdsbestek: deze activiteit zal ongeveer 5 minuten duren.
  Aantal kinderen: deze activiteit kan met ongeveer 3 kinderen tegelijkertijd gedaan worden.
  Leeftijd kinderen: deze activiteit is geschikt voor kinderen vanaf ongeveer 3 jaar.
  Aantal begeleiders: voor deze activiteit zijn het landelijk bepaald aantal werknemers nodig zoals weergegeven in Tabel 4.
  Benodigde materialen: voor de uitvoering van deze activiteit is een emmer of een mandje nodig.

- **Hok uitmesten.**
  Tijdsbestek: deze activiteit zal ongeveer 15 tot 20 minuten duren.
  Aantal kinderen: deze activiteit kan met ongeveer 3 kinderen tegelijkertijd gedaan worden.
  Leeftijd kinderen: deze activiteit is geschikt voor kinderen vanaf ongeveer 5 jaar.
  Aantal begeleiders: voor deze activiteit zijn het landelijk bepaald aantal werknemers nodig zoals weergegeven in Tabel 4.
  Benodigde materialen: voor de uitvoering van deze activiteit zijn een emmer, een schep, een bezem en een kruiwagen nodig.

- **Verhalen vertellen over de dieren.**
  Tijdsbestek: deze activiteit zal ongeveer 5 tot 20 minuten duren, afhankelijk van de concentratieboog van de kinderen.
  Aantal kinderen: deze activiteit kan met alle kinderen tegelijkertijd gedaan worden.
  Leeftijd kinderen: deze activiteit is geschikt voor kinderen vanaf ongeveer 2 jaar.
  Aantal begeleiders: voor deze activiteit zijn het landelijk bepaald aantal werknemers nodig zoals weergegeven in Tabel 4.
  Benodigde materialen: voor de uitvoering van deze activiteit zijn geen materialen nodig.

- **Eten tussen de dieren.**
  Tijdsbestek: deze activiteit zal ongeveer 15 minuten duren.
  Aantal kinderen: deze activiteit kan met alle kinderen tegelijkertijd gedaan worden, wanneer het hok zeer ruim is.
  Leeftijd kinderen: deze activiteit is geschikt voor kinderen vanaf ongeveer 2 jaar.
  Aantal begeleiders: voor deze activiteit zijn het landelijk bepaald aantal werknemers nodig zoals weergegeven in Tabel 4.
  Benodigde materialen: voor de uitvoering van deze activiteit zijn etenswaren en het benodigde servies en bestek nodig.

Tijdens deze activiteiten is het belangrijk dat er maatregelen genomen worden om de dieren zo min mogelijk stress te laten ervaren. Alle dieren dienen rustig en van voren benaderd te worden en er moet voorkomen worden dat er onrust of harde geluiden in het dierenverblijf voorkomen. Ook is het verstandig om altijd voer mee te nemen om de dieren naar je toe te lokken.

Het is belangrijk dat de werknemers op de hoogte zijn van de stresssignalen die de dieren mogelijk kunnen vertonen, om het dierenwelzijn zo min mogelijk te verkleinen.

Een duidelijk overzicht van welke activiteiten er op de agrarische kinderopvang kunnen worden uitgevoerd met tips om stresssignalen te voorkomen bij de dieren, staat weergegeven in een overzichtelijke folder in Bijlage IV.
Deze folder is bedoeld om werknemers op de agrarische kinderopvang te informeren en te inspireren.

Naast de activiteiten die tussen of met de dieren worden uitgevoerd kunnen er ook educatieve activiteiten aan worden verbonden. Er kan bijvoorbeeld gekeken worden naar de voeding van de dieren of naar het geluid dat de dieren maken. Ook kan er naar de pootafdrukken van verschillende dieren worden gekeken en hier kunnen eventueel gipsafdrukken van worden gemaakt.

Enkele activiteiten die uitgevoerd kunnen worden die wel diergericht zijn maar waarbij er geen diercontact plaatsvindt, is bijvoorbeeld tijdens het natekenen van de dieren of het knutselen met dierlijk materiaal zoals wol of eieren. De veren van de kippen zouden onder de microscoop bekeken kunnen worden en met de oudere kinderen (vanaf 4 jaar) kan er zelf kaas of yoghurt gemaakt worden.

8 Aanbevelingen

Naar aanleiding van het uitgevoerde onderzoek zullen er in dit hoofdstuk aanbevelingen worden gegeven voor zowel de bedrijven als voor vervolgonderzoeken.

Allereerst is het aan te bevelen dat de VAK de uitkomsten van dit onderzoek zal delen met haar leden. Op deze manier zal er meer bekendheid komen over het hanteren van dieren en het herkennen van stress. Hierdoor kan de stress die de dieren op de agrarische kinderopvang ondervinden verminderd worden. Tijdens de interviews is namelijk gebleken dat de werknemers van de agrarische kinderopvang niet voldoende kennis van dieren bezitten om de stresssignalen bij de dieren te kunnen herkennen.

8.1 Aanbevelingen voor de bedrijven

Voor de bedrijven in de agrarische kinderopvang is het aan te bevelen om de bijgevoegde folder in gebruik te nemen. Zij kunnen aan de hand van deze folder hun werknemers informeren over de mogelijkheden die het werken met dieren biedt en de punten waarop gelet dient te worden.

Daarnaast is het voor de bedrijven aan te raden om het hoofdstuk over de resultaten omtrent de stresssignalen goed door te nemen. Aan de hand van deze resultaten kunnen zij mogelijk de stress bij de dieren die ze hebben beter herkennen en eventueel zelfs verminderen of voorkomen.

Het is vooral belangrijk dat de werknemers op de agrarische kinderopvang bekend zijn met het hanteren van dieren. Dit zou eventueel bereikt kunnen worden door de werknemers een training te geven hierin. Dit zou zowel door de bedrijven zelf als door de VAK georganiseerd kunnen worden.

8.2 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Voor vervolgonderzoek is het aan te bevelen om nogmaals een soortgelijk onderzoek uit te voeren, maar dit keer gericht op de bedrijven in de agrarische kinderopvang die niet aangesloten zijn bij de VAK. Hierdoor kan er gekeken worden naar de verschillen tussen de bedrijven die wel of niet aangesloten zijn bij de VAK. De bedrijven die bij de VAK aangesloten zijn dienen zich namelijk aan de regels en richtlijnen van de VAK te houden. Hierdoor kan het zijn dat de bedrijven die niet aangesloten zijn op een hele andere manier werken.

In dit onderzoek is vooral gekeken naar de activiteiten die momenteel uitgevoerd worden met de dieren die aanwezig zijn op de agrarische kinderopvang. Er zou echter ook nog een onderzoek gedaan kunnen worden naar activiteiten die zij nog niet doen, maar die zij in de toekomst wel zouden kunnen gaan doen. In dit onderzoek is ook alleen gekeken naar de activiteiten met de diersoorten die aanwezig zijn op de agrarische kinderopvang. Er zou ook gekeken kunnen worden naar andere diersoorten die geschikt zouden kunnen zijn om activiteiten mee uit te voeren op de agrarische kinderopvang.

Op het gebied van de activiteiten met de dieren zou er ook gekeken kunnen worden naar de verantwoordelijkheden van de kinderen. Er zou gekeken kunnen worden in hoeverre de kinderen zelfstandig activiteiten uit zouden kunnen voeren en bij welke dingen er echt begeleiding bij aanwezig zou moeten zijn.

Het is ook verstandig om nog een vervolgonderzoek te doen naar het juist hanteren van de dieren. Uit dit onderzoek is namelijk gebleken dat de werknemers op de agrarische kinderopvang erg weinig kennis hebben hierover. Door het juist hanteren van de dieren kan een groot deel van de stress die de dieren op de agrarische kinderopvang ervaren worden weggenomen.

Daarnaast zou er nog een vervolgonderzoek kunnen komen naar de stresssignalen die de dieren op de agrarische kinderopvang daadwerkelijk vertonen. Hierin zouden de chronische stresssignalen kunnen worden meegenomen. Het kan namelijk zo zijn dat de dieren zowel acute als chronische stress vertonen op de agrarische kinderopvang. In dit onderzoek zouden dan ook de oorzaken van chronische stress bij dieren kunnen worden meegenomen.

Bibliografie

Baarda, B., & Bakker, E. (2013). *Basisboek kwalitatief onderzoek.* Groningen: Noordhoff Uitgevers B.V.

Bestman, M., Ruis, M., Heijmans, J., & Middelkoop, K. v. (2009). *Kipsignalen.* Zutphen: Roodbont uitgeverij.

Bol.com. (2016). *Boerderij boeken*. Opgeroepen op augustus 21, 2016, van https://www.bol.com/nl/s/boeken/zoekresultaten/Ntt/boerderij/N/8299+8293/Nty/1/search/true/searchType/qck/suggestedFor/boerderij/originalSearchContext/books_all/originalSection/books/defaultSearchContext/media_all/sc/books_nl/index.html

Brancheorganisatie kinderopvang. (2016). *Feiten en cijfers*. Opgeroepen op maart 29, 2016, van http://www.kinderopvang.nl/standpunten/feiten-en-cijfers/#

Buseth, M. E., & Saunders, R. A. (2015). *Rabbit behaviour, health and care.* Wallingford: CABI.

CBS. (2016). *Lanbouw in vogelvlucht*. Opgeroepen op maart 23, 2016, van http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/landbouw/publicaties/landbouw-vogelvlucht/default.htm

CBS. (2016). *Landbouw*. Opgeroepen op maart 23, 2016, van http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/landbouw/nieuws/default.htm

CBS. (2016). *Landbouwbedrijven met verbredingsactiviteiten*. Opgeroepen op maart 23, 2016, van http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=80807NED&D1=a&D2=0&D3=0&D4=2-3%2c(l-2)%2c(l-1)%2cl&HDR=G1%2cG2%2cG3&STB=T&VW=T

De Mukkenstal. (2016). *Foto's 2015*. Opgeroepen op februari 25, 2016, van http://www.demukkenstal.nl/?page_id=74&album=all&gallery=5&nggpage=3

De Mukkenstal. (2016). *Het gebouw*. Opgeroepen op april 1, 2016, van http://www.demukkenstal.nl/?page_id=500

De Mukkenstal. (2016). *Informatieboekje Agrarische kinderopvang de Mukkenstal.* Opgeroepen op april 25, 2016, van http://www.demukkenstal.nl/wp-content/uploads/2014/10/Informatieboekje-januari-2016.pdf

De Mukkenstal. (2016). *Kwaliteit en veiligheid*. Opgeroepen op april 1, 2016, van http://www.demukkenstal.nl/?page_id=28

De Mukkenstal. (2016). *Pedagogisch beleid VAK*. Opgeroepen op april 1, 2016, van http://www.demukkenstal.nl/?page_id=30

De Mukkenstal. (2016). *Wie zijn wij*. Opgeroepen op april 1, 2016, van http://www.demukkenstal.nl/?page_id=17

Dierentrainer. (z.j.). *Konijnentaal*. Opgeroepen op augustus 14, 2016, van http://www.dierentrainer.nl/Naslagwerk-konijnen/konijnentaal#72152486

Dierenwelzijnsweb. (z.j.). *Dierenwelzijn*. Opgeroepen op augustus 21, 2016, van http://www.dierenwelzijnsweb.nl/nl/dierenwelzijnsweb/dierenwelzijn/vijf-vrijheden.htm

Encyclo. (2016). *Activiteit*. Opgeroepen op april 26, 2016, van http://www.encyclo.nl/begrip/activiteit

Ewing, S. A., Lay, D. C., & Borell, E. v. (1999). *Farm animal well-being.* New Jersey: Prentice-Hall.

Fiend, T. H. (1991). Behavioral aspects of stress. *Journal of Dairy Science 74*, 292-303.

Fonds Psychische Gezondheid. (2016). *Wat is stress*. Opgeroepen op april 26, 2016, van http://www.psychischegezondheid.nl/wat-is-stress

Fraser, D. (2008). Understanding Animal Welfare. *Acta Veterinaria Scandinavia*, 50.

GDDiergezondheid. (z.j.). *Chlamydiose*. Opgeroepen op augustus 21, 2016, van http://www.gddiergezondheid.nl/diergezondheid/dierziekten/inleiding-chlamydia-abortus

GDDiergezondheid. (z.j.). *Keurmerk Zoönose*. Opgeroepen op juli 5, 2016, van http://www.gddiergezondheid.nl/keurmerkzoonosen

GGD Hart voor Brabant. (z.j.). *Agrarische kinderopvang gezond en veilig.* Renswoude: Verenigde Agrarische Kinderopvang.

Golle, J., Lisibach, S., Mast, F. W., & Lobmaier, J. S. (2013). *Sweet Puppies and Cute Babies: Perceptual Adaptation to Babyfacedness Transfers across Species.* PLoS One.

Harcourt-Brown, F. M. (2002, Harcourt-Brown F. M. (2002a). Anorexia in rabbits: 1.). Anorexia in rabbits. *In practice 24*, 348-367.

Hulsen, J. (2004). *Koe signalen.* Zutphen: Roodbont uitgeverij.

Iepema, G., Eekeren, N. v., & Govaerts, W. (2007). *Scorekaart voor gezondheid bij gieten.* Opgeroepen op augustus 13, 2016, van http://www.louisbolk.org/downloads/1945.pdf

Kinderliedjes info. (z.j.). *Dierenliedjes*. Opgeroepen op augustus 4, 2016, van http://www.kinderliedjes.info/kinderliedjes-op-onderwerp/kinderliedjes-over-dieren/

Kippenforum. (2007). *Kippen algemeen*. Opgeroepen op augustus 11, 2016, van http://www.kippenforum.nl/phpBB3/viewtopic.php?t=28164

Laval, W. (2002). *Hygiëne.* Leiderdorp: LOI.

LICG. (z.j.). *Het optillen van een konijn*. Opgeroepen op augustus 12, 2016, van http://www.licg.nl/20g/praktisch/konijnen-en-knaagdieren/aanschaf-en-verzorging/het-optillen-van-een-konijn.html

Magnus, E. (2005). Behaviour of the pet rabbit, what is normal and why do problems develop. *In practice 27*, 531-535.

Medicinfo. (2011). *Lichamelijke stresssignalen*. Opgeroepen op augustus 13, 2016, van GezondVGZ: https://www.gezondvgz.nl/%7BA7C45717-165A-443F-8DCB-8AB4AFD8E725%7D

Melson, G. (2001). *Why the wild things are.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

MultifunctionelelandbouwNET. (z.j.). *Omzet en omvang agrarische kinderopvang*. Opgeroepen op maart 23, 2016, van http://multifunctionelelandbouw.net/content/omzet-en-omvang-1

MultifunctionelelandbouwNET. (z.j.). *Omzet en omvang multifunctionele landbouw*. Opgeroepen op maart 23, 2016, van http://multifunctionelelandbouw.net/content/omzet-en-omvang-multifunctionele-landbouw

MultifunctionelelandbouwNET. (z.j.). *Organisatie agrarische kinderopvang*. Opgeroepen op maart 24, 2016, van http://multifunctionelelandbouw.net/content/organisatie-agrarische-kinderopvang

MultifunctionelelandbouwNET. (z.j.). *Over agrarische kinderopvang*. Opgeroepen op maart 23, 2016, van http://multifunctionelelandbouw.net/content/over-agrarische-kinderopvang

MultifunctionelelandbouwNET. (z.j.). *Over multifunctionele landbouw*. Opgeroepen op maart 23, 2016, van http://multifunctionelelandbouw.net/content/over-multifunctionele-landbouw

Nagengast, S., Baun, M., Megel, M., & Leibowitz, M. (1997). The effect of the precense of a companion animal on physiological arousal and behavioral distress in children during a physical examination. *Journal of Pediatric Nursing*, 12(6), 323-330.

Newberry, R. C. (1999). Exploratory behaviour of young domestic. *Applied Animal Behaviour science*, 311-321.

Onwikkelcentrum. (z.j.). *Instructiekaarten dierverzorging.* Opgeroepen op juni 23, 2016, van Een konijn hanteren: http://docentenportal.ontwikkelcentrum.nl/dynamic/media/8/documents/mbo/instructiekaart%20dierverzorging.pdf

Ophorst, S., Ruis, M., Pompe, V., de Jong, M., van der Borg, J., Beerda, B., . . . Oomkes, C. (2014). *Dieren in de zorg.* Ede: Ontwikkelcentrum.

Pauwels, I. (2011). *Jouw hond, je beste vriend.* Antwerpen: Standaard Uitgevrij.

Quality handling. (2009). Quality handling catlle.

RIVM. (2009). *ISI Q-koorts*. Opgeroepen op augustus 15, 2016, van http://www.rivm.nl/Documenten_en_publicaties/Algemeen_Actueel/Veelgestelde_vragen/Infectieziekten/ISI_standaarden/ISI_Q_koorts

RIVM. (2014). *ISI MRSA*. Opgeroepen op augustus 15, 2016, van http://www.rivm.nl/Documenten_en_publicaties/Algemeen_Actueel/Veelgestelde_vragen/Infectieziekten/ISI_standaarden/ISI_MRSA

Schimmer, B., Sprenger, H., Wismans, P., & Genderen, P. v. (2004). Drie patiënten met orf (echtyma contagiosum). *Nederlands tijdschrift geneeskunde*, 788-791.

Schippers, H. L. (2007). *Geiten.* Zutphen: Roodbont uitgeverij.

Smulders, J. (z.j.). *Strijd tegen stress.* Opgeroepen op juni 23, 2016, van http://www.aan-de-basis.nl/prgk_kzkStress%201%20Wat%20is%20Stress.html

SoaAids. (2013). *Chlamydia-infectie tijdens de zwangerschap*. Opgeroepen op augustus 21, 2016, van https://www.soaaids.nl/nl/chlamydia-infectie-tijdens-de-zwangerschap

Stad en land dierenklinieken. (z.j.). *Kippen*. Opgeroepen op augustus 10, 2016, van http://www.dierenklinieken.net/dieren/pluimvee-kippen.aspx#81566917

Stad en land dierenklinieken. (z.j.). *Konijnen*. Opgeroepen op augustus 12, 2016, van http://www.dierenklinieken.net/dieren/konijnen.aspx

Stichting Konijnen Belangen. (2016). *Verzorging algemeen.* Aalsmeer: Stichting KonijnenBelangen.

't HOS. (z.j.). *Agressie bij honden*. Opgeroepen op augustus 3, 2016, van http://www.dogweb.nl/gedrag/agressie.html

Velsink, M. (2016). *Dieren grootste trekpleister agrarische kinderopvang*. Opgeroepen op augustus 3, 2016, van https://www.kinderopvangtotaal.nl/Management/Actueel/2016/5/Dieren-grootste-trekpleister-agrarische-kinderopvang/

Verenigde Agrarische Kinderopvang. (2016). *Kwaliteit*. Opgeroepen op april 3, 2016, van http://www.agrarischekinderopvang.nl/ouders/kwaliteit/

Verenigde agrarische kinderopvang. (2016). *Ondernemers*. Opgehaald van Locaties: http://www.agrarischekinderopvang.nl/ondernemers/locaties/

Verenigde Agrarische Kinderopvang. (2016). *Organisatie*. Opgeroepen op juni 9, 2016, van Over ons: http://www.agrarischekinderopvang.nl/organisatie/over-ons/

Verenigde Agrarische Kinderopvang. (2016). *Organisatie*. Opgeroepen op juni 9, 2016, van Formule: http://www.agrarischekinderopvang.nl/organisatie/formule/

Verenigde agrarische kinderopvang. (2016). *Ouders*. Opgeroepen op juli 4, 2016, van Groene pedagogiek: http://www.agrarischekinderopvang.nl/ouders/groene-pedagogiek/

Verenigde Agrarische Kinderopvang. (2016). *Over ons*. Opgeroepen op maart 29, 2016, van http://www.agrarischekinderopvang.nl/organisatie/over-ons/

Vliet, A. v. (2011, juni). Astma bij boerenkinderen nader onderzocht. *Tijdschrift voor praktijkondersteuning*, 64.

Vollema-Dorenbüsch, C., & van der Wouden, W. (2008). *Hanteren van dieren.* Ede: Ontwikkelcentrum.

Wat betekent. (2016). *Wat betekent BSO*. Opgeroepen op april 25, 2016, van https://www.wat-betekent.nl/wat-betekent-bso/

Ypma, T. (2014). *Kijk op multifunctionele landbouw.* Wageningen: Wageningen UR.

Ypma, T., Jong, D. d., Schoutsen, M., Poelarends, J., & Singer, E. (2015). *Kenmerkende aspecten van agrarische kinderopvang.* Wageningen: Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek .

Zasloff, R., Hart, L., & DeArmond, H. (1999). Animals in Elementary School Education in California. *Journal of applied animal welfare science*, 2(4), 347-3.

Bijlage I

Begrippenlijst

Begrippenlijst (Encyclo, 2016) (Smulders, z.j.) (CBS, 2016) (Baarda & Bakker, 2013) (Wat betekent, 2016) (Smulders, z.j.) (Baarda & Bakker, 2013) (Baarda & Bakker, 2013) (CBS, 2016) (MultifunctionelelandbouwNET, z.j.) (Baarda & Bakker, 2013) (Ypma, Kijk op multifunctionele landbouw, 2014) (Fonds Psychische Gezondheid, 2016) (Medicinfo, 2011) (Verenigde Agrarische Kinderopvang, 2016) (CBS, 2016)

Begrip	**Beschrijving**
Activiteit	Een bepaalde welomschreven hoeveelheid werk die in een of meer stappen door een of meer personen kan worden uitgevoerd.
Acute stress	Stress die ontstaat onder omstandigheden die plotseling optreden en als zeer bedreigend worden ervaren.
Agrarische kinderopvang	Kinderdagverblijf, gastouderopvang of buitenschoolse opvang op een agrarisch bedrijf.
Bestaand materiaal	Gegevens die reeds al beschikbaar zijn uit voorgaande onderzoeken.
BSO	Buitenschoolse opvang. De BSO kan bestaan uit voorschoolse opvang, naschoolse opvang, opvang op vrije dagen en tijdens schoolvakanties.
Chronische stress	Stress die optreedt onder langdurige bedreigende omstandigheden.
Dataverzamelingsmethode	Een manier waarop de gegevens verzameld zijn.
Interview	Een gesprek tussen twee of meerdere personen waarbij het gesprek gericht is op een bepaald onderwerp of bepaalde informatie. Dit kan zowel mondeling als schriftelijk plaatsvinden.
Landbouwbedrijven	Bedrijven die landbouwproducten voor de markt voortbrengen, met de hoofdvestiging in Nederland en een economische omvang van meer dan €3000 standaard opbrengst.
Multifunctionele landbouw	Landbouwbedrijven die naast de landbouw nog andere activiteiten oppakken.
Observatie	Er wordt gekeken naar een specifieke gebeurtenis waaruit bepaalde informatie opgemerkt probeert te worden.
Professionele agrarische kinderopvang	Een professioneel kinderdagverblijf. Onder de noemer overig gaat het voornamelijk om gastouders.
Stress	Spanning of druk. Als de stress lang duurt, is er meer tijd nodig om te herstellen
Stresssignalen	De reactie van het lichaam op stress.
VAK	Verenigde agrarische kinderopvang. Een organisatie die het doel heeft om agrariërs te ondersteunen bij het starten en exploiteren van een kinderdagverblijf op hun agrarische bedrijf.
Verbredingsactiviteiten	Een activiteit die wordt toegevoegd aan het bedrijf, naast de regulieren activiteiten die het bedrijf vervult.

Bijlage II

Topiclijst interviews

Onderwerp	**Vragen**	**Doorvragen**
Introductie	Voorstellen Opnameapparatuur Anonimiteit	
Achtergrond geïnterviewde	Opleiding Wanneer begonnen Wanneer bij VAK Werkervaring	Waar en wanneer Waarom begonnen Waarom bij VAK
Gegevens bedrijf	Diersoorten Aantal dieren totaal Aantal dieren voor de productie Aantal dieren voor de kinderopvang Aantal werknemers Aantal kinderen op de kinderopvang Aanpassing kinderopvang Veiligheidsmaatregelen	Waarom deze diersoorten Waarom deze dieren Waarom deze dieren Welke opleiding In welke leeftijdscategorie Waarom aangepast
Activiteiten	Welke activiteiten Hoe vaak per dag Hoeveel werknemers Welke hulpmiddelen Hoe lang per keer Specifieke dieren Rekening houden met zoönosen Veiligheidsmaatregelen Hygiënemaatregelen	 Specifieke werknemers Waarom deze dieren Welke zoönosen Welke maatregelen Welke maatregelen
Stress	Diersoort 1: Waarop letten Wanneer stoppen Diersoort 2: Waarop letten Wanneer stoppen Diersoort 3: Waarop letten Wanneer stoppen Diersoort 4: Waarop letten Wanneer stoppen Diersoort 5: Waarop letten Wanneer stoppen	 Iedereen hetzelfde Later weer verder gaan Iedereen hetzelfde Later weer verder gaan Iedereen hetzelfde Later weer verder gaan Iedereen hetzelfde Later weer verder gaan Iedereen hetzelfde Later weer verder gaan
Afsluiting	Aanvullingen Bedanken	

Bijlage III

Checklist observaties

Te observeren	**Observatie**
Activiteit	
Aantal kinderen	
Aantal werknemers	
Tijdsduur	
Handelingen kinderen (voor, tijdens en na activiteit)	
Handelingen werknemers (voor, tijdens en na activiteit)	
Hulpmiddelen / Materialen	
Aanwezigheid stress (ja/nee, signalen)	
Herkenning stress (ja/nee, signalen)	

Te observeren	**Observatie**
Activiteit	Hooi aanvegen in de koeienstal
Aantal kinderen	5
Aantal werknemers	2
Tijdsduur	10 minuten
Handelingen kinderen (voor, tijdens en na activiteit)	**Vooraf:** overal en laarzen aandoen, naar de koeienstal toe lopen/fietsen, bezem pakken **Tijdens:** hooi aanvegen, koeien aaien, tegen de koeien praten, koeien aan de vingers laten likken **Na:** terug naar de opvang lopen, overal en laarzen uitdoen, handen wassen
Handelingen werknemers (voor, tijdens en na activiteit)	**Vooraf:** helpen met het aandoen van de overal en de laarzen, zelf overal en laarzen aandoen, naar de koeienstal lopen, kinderen bij elkaar houden **Tijdens:** goed letten op wat de kinderen doen, de kinderen adviseren om stiller en rustiger te zijn, kinderen stimuleren en helpen met de koeien aaien **Na:** terug lopen naar de opvang, kinderen bij elkaar houden, kinderen helpen met uitdoen van overal en laarzen, zelf overal en laarzen uitdoen, zelf handen wassen, kinderen helpen met handen wassen
Hulpmiddelen / Materialen	Overal, laarzen, bezem, handzeep, handdoek
Aanwezigheid stress (ja/nee, signalen)	Ja, koeien beginnen te loeien, schrik reacties koeien, koeien die weglopen
Herkenning stress (ja/nee, signalen)	Nee, enkel wanneer de koeien weglopen

Bijlage IV

Folder

Op de volgende pagina's staat de folder weergegeven. Voor de printversie van de folder kunt u contact opnemen met de onderzoeker.

Voor de ontwikkeling van deze folder is er onderzoek gedaan bij meerdere bedrijven in de agrarische kinderopvang die aangesloten zijn bij de VAK, de Verenigde Agrarische Kinderopvang. Bij deze bedrijven hebben zowel interviews als observaties plaatsgevonden. Daarnaast heeft er een literatuuronderzoek en een expertinterview plaatsgevonden voor de beschrijving van de stresssignalen.

Tijdens de uitvoering van alle activiteiten die in deze folder beschreven staan is het belangrijk dat het dierenwelzijn nooit uit het oog verloren wordt. Wanneer een dier door middel van angst, agressie of elke andere manier aangeeft dat het de activiteit niet prettig vindt, dient er direct gestopt te worden met deze activiteit.
Voor meer informatie over deze signalen kunt u het gehele onderzoeksrapport inzien door contact op te nemen met de onderzoeker via onderstaand e-mailadres.

Deze folder is gemaakt als onderdeel van het afstudeeronderzoek van Silvie Theunissen, student aan Hogeschool Van Hall Larenstein te Leeuwarden, afdeling Diermanagement.

Voor vragen en of opmerkingen kunt u contact opnemen via onderstaand e-mailadres.

silvie.theunissen@hotmail.com

van hall larenstein
university of applied sciences

Activiteiten met stressvrije dieren op de agrarische kinderopvang

In deze folder zijn beschrijvingen van een aantal activiteiten die mogelijk zijn met verschillende diersoorten op de agrarische kinderopvang opgenomen. Daarnaast zijn er enkele tips op het gebied van dierenwelzijn beschreven om de dieren zo min mogelijk stress te laten ondervinden tijdens de uitvoering van de activiteiten.

Naar de dieren kijken.

Deze activiteit kan op verschillende manieren worden uitgevoerd. Er kan naar de dieren gekeken worden terwijl de dieren nagetekend of geknutseld worden, maar er kan ook naar de dieren gekeken worden zonder dat hier verder een activiteit aan verbonden is. In het laatste geval kan er een onderscheid gemaakt worden tussen de kinderen zelfstandig deze activiteit uit laten voeren of dat er begeleiding bij aanwezig is.

De dieren aaien.

Als de dieren op de kinderopvang gewend zijn aan kinderen, kunnen de kinderen de dieren aaien. Het is verstandig om het dier altijd van voren te benaderen zodat het dier je aan ziet komen en minder snel zal schrikken. Tijdens het aaien van de dieren moet er altijd gelet worden op de signalen die het dier afgeeft. Wanneer het dier aangeeft dat het de activiteit niet meer prettig vindt, kan er het beste gestopt worden met de activiteit.

Bij de dieren gaan zitten.

Doordat er tijdens deze activiteit geen lichamelijk contact plaatsvindt tussen kind en dier blijven de dieren rustiger. Er dient wel voldoende ruimte in het dierenverblijf te zijn waar de kinderen kunnen gaan zitten. Wanneer de kinderen bij de dieren gaan zitten is het belangrijk dat de kinderen niet angstig zijn en geen snelle bewegingen maken als de dieren in de buurt komen. Hier kunnen de dieren namelijk van schrikken. Terwijl de kinderen bij de dieren zitten kunnen er bijvoorbeeld op zachte toon liedjes over de dieren worden gezongen.

Spelen tussen de dieren.

Bij deze activiteit vindt er geen contact plaats tussen kind en dier, maar zijn de kinderen op hun eigen manier aan het spelen tussen de dieren. Hierbij moet er wel opgelet worden of de kinderen niet te druk zijn voor de dieren en dat er niet teveel kinderen tegelijkertijd in het dierenverblijf zijn. Tijdens deze activiteit kunnen er hindernissen worden uitgezet waar de dieren eventueel ook overheen kunnen om zo de interactie tussen kind en dier te stimuleren. Let er wel op dat er geen kleine materialen rond kunnen slingeren.

De dieren voeren.

Het aantal kinderen waarmee de activiteit uitgevoerd wordt, is afhankelijk van de grote van het dierenverblijf en het feit of de kinderen daadwerkelijk het dierenverblijf betreden wanneer ze de dieren gaan voeren. Naast het voeren van de dieren kan er een extra activiteit aan verbonden worden gericht op wat de dieren eten. Het is altijd verstandig om voer mee te nemen wanneer er een dierenverblijf binnen wordt gegaan, om de dieren zoveel mogelijk op hun gemak te stellen.

	Cavia	Varken	Schaap	Pony	Konijn	Koe	Kip	Hond	Kat	Geit
Naar de dieren kijken.	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
De dieren aaien.	✓	✗	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Bij de dieren gaan zitten.	✓	✗	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✓	✓
Spelen tussen de dieren.	✓	✗	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✓	✓
De dieren voeren.	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Eieren rapen.	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗
Hok uitmesten.	✓	✗	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✓	✓
Verhalen vertellen over de dieren.	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Eten tussen de dieren.	✓	✗	✗	✗	✓	✗	✓	✓	✓	✗

Eieren rapen.

Het rapen van de eieren is natuurlijk alleen mogelijk bij de kippen en kan door meerdere kinderen samen gedaan worden, dit is afhankelijk van de grote van het verblijf van de kippen. Deze activiteit is zowel onder begeleiding als zelfstandig mogelijk. Voor deze activiteit kan een mandje of emmer gebruikt worden om de eieren in te doen. Het is belangrijk dat de kinderen niet te veel geluid maken als ze het hok betreden. Hier kunnen de kippen van schrikken.

Hok uitmesten.

Voor het uitvoeren van deze activiteit zijn diverse materialen nodig, zoals een schep, een bezem en een kruiwagen. Deze activiteit zal altijd onder toezicht en meestal ook onder begeleiding worden uitgevoerd. Tijdens het uitvoeren van deze activiteit dient er extra goed op de hygiëne gelet te worden. Het is verstandig om de grote dieren en eventueel ook de kleinere dieren uit het hok te laten wanneer deze wordt uitgemest.

Verhalen vertellen over de dieren.

Verhalen vertellen over de dieren kan in allerlei vormen plaatsvinden. Tussen de dieren, naast het dierenverblijf of op een hele andere locatie. Voor de dieren is het niet prettig als er teveel kinderen in een keer in het verblijf zijn. Daarom deze activiteit, als er veel kinderen deelnemen, buiten het verblijf plaats te laten vinden. Deze activiteit is ook mogelijk met diersoorten die niet gehouden worden op de agrarische kinderopvang, zoals vogels, vlinders en insecten.

Eten tussen de dieren.

Door te gaan eten tussen de dieren wordt er van een dagelijkse bezigheid een leuke activiteit gemaakt. Tijdens het uitvoeren van deze activiteit moet er goed opgelet worden dat er geen direct of indirect contact plaatsvindt tussen het dier en het eten, bijvoorbeeld door het tussentijds aaien van de dieren. Ook moet er opgepast worden dat de dieren het eten niet opeten, aangezien dieren niet alle humane voedingsmiddelen kunnen verdragen.